

К. МАРКС

ЖАЛАҚЫ, БАҒА
ЖӘНЕ
ПАЙДА

Барлық елдердің пролетарлары, бірігіңдер!

К. МАРКС

ЖАЛАҚЫ, БАҒА
ЖӘНЕ ПАЙДА¹

«ҚАЗАҚСТАН» БАСПАСЫ

Алматы — 1966

КПСС ОРТАЛЫҚ КОМИТЕТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ
МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ҚАЗАҚ ФИЛИАЛЫ

АЛДЫН АЛА ЕСКЕРТПЕЛЕР

Азаматтар!

Мәселенің тікелей өзін баяндауға көшпестен бұрын маған алдын ала біраз ескертпелер айтуға рұқсат етіңіздер.

Қазір континентте стачкалар шын мәнісінде дәуірлеп тұр, ал жалақыны арттыру талабы жаппай жұрттың талабына айналды. Бұл мәселе біздің конгресімізде талқыланбақшы*. Халықаралық Серіктіктің басында тұрған сіздердің осы ең маңызды мәселе жөнінде берік қалыптасқан пікірлеріңіз болуға тиіс. Сондықтан мен, тіпті сіздердің шыдамыңызды қатаң сынаққа салатын болсам да, бұл мәселені жете тексеруді өзімнің міндетім деп есептеймін.

Мен алдын ала екінші ескертпені Уэстон азамат жөнінде жасауға тиіспін. Ол жұмысшы табының мүдделерін көздеп отырмын деп ойлап, жұмысшылардың арасында мүлде түсініксіз екені өзіне жақсы мәлім көзқарастарды сіздердің алдыңызда баяндағаны былай тұрсын, тіпті оларды жұртшылық алдында жақтап та шықты. Осындай моральдық ерлік көрсетушілікке біздің қай-қайсысымыз болса да аса құрметпен қарауға тиіспіз. Менің баяндамамның сарыны қатаң бола тұрса да, мен баяндама аяқталғаннан кейін, меніңше, Уэстон азаматтың өз тезистерін жасағанда негізге алған идеямен менің келісетіндігіме, бірақ оның тезистерін өзінің қазіргі формасында менің теория жағынан жалған, ал практика жағынан

* Қараңыз: К. Маркс пен Ф. Энгельс. Шығармалар, 2-ші басылуы, 16-том, 532-бет. *Ред.*

қауіпті деп есептейтіндігіме Уэстон азаматтың көзі жетер деп сенемін.

Енді тікелей өзіміз шұғылданып отырған мәселеге көшемін.

1. ӨНДІРІС ЖӘНЕ ЖАЛАҚЫ

Уэстон азаматтың дәлелдемесі іс жүзінде екі алғы шартқа негізделіп отыр:

1) *Ұлттық өнімнің жиыны өзгермейтін бір нәрсе, тұрақты сан болып табылады немесе, математик айтатындай, тұрақты шама болып табылады;*

2) *Реалды жалақының сомасы, яғни өзіне сатып алуға болатын товарлардың мөлшерімен өлшенетін жалақының сомасы өзгермейтін сома, тұрақты шама болып табылады.*

Оның айтқан бірінші пікірі көрне қате пікір. Өнімнің құны мен жиыны жылдан жылға көбейіп отырады, ұлттық еңбектің өндіргіш күштері өсіп отырады, ал осы өсіп отырған өнімнің айналысына қажетті ақшаның мөлшері үздіксіз өзгеріп отыратындығын өздеріңіз білесіздер. Бүкіл жыл үшін және өздерін бір бірімен салыстырғандағы әр түрлі жылдар үшін дұрыс болған нәрсе, бір жылдың ішіндегі әрбір күн үшін де дұрыс. Ұлттық өнімнің жиыны немесе шамасы үздіксіз өзгеріп отырады. Мұның өзі — *тұрақты шама емес, қайта өзгермелі шама, және, — егер тіпті халықтың санының өзгеруін былай қойғанның өзінде де, — ол шама капиталдың қорлануы мен еңбектің өндіргіш күштерінде үздіксіз өзгерістер болып отыратындықтан да өзгермелі шама болуға тиіс. Егерде бір тамаша күні жалақының жалпы дәрежесі өскен болса, онда бұл өсу өзінен өзі, оның бұдан былайғы нәтижесі қандай болса, ондай болсын, өнімнің жиынын тікелей өзгерте алмаған болар еді; бұл әбден дұрыс. Бұл өсу алғашқы кезде істің қазіргі жағдайынан туған болар еді. Ал егер ұлттық өнім жалақы өскенге дейін тұрақты шама болмай, өзгермелі шама болған болса, онда оның өзі жалақы өскеннен кейін де тұрақты шама болмай, өзгермелі шама болып қала береді.*

Алайда, ұлттық өнімнің жиынын өзгермелі шама емес, тұрақты шама екен делік. Тіпті осы реттің өзінде де, біздің Уэстон досымыздың логикалық қорытынды деп санаған нәрсесі дәлелсіз айтылған сөз болып қана қалар

еді. Егер біз бір кесімді санды алсақ, мысалы — 8-ді алсақ, бұл санның *абсолюттік* шектері оның бөлшектеріне өзінің *относительдік* шектерін өзгертуіне кедергі жасамайды. Егер пайда 6-ға, жалақы 2-ге тең болса, онда жалақының 6-ға дейін өсуі, ал пайданың 2-ге дейін төмендеуі де мүмкін, сонда да жалпы сома 8-ге тең болып қала береді. Демек өнім жиынының өзгермей қалуы жалақы сомасының да өзгермей қалуға тиістілігін ешқандай дәлелдемейді. Олай болса, біздің Уэстон досымыз жалақы сомасының өзгермейтіндігін қалай ыспаттай алады? Ол мұны әншейін ғана айта салды.

Ал тіпті оның айтқан пікіріне келіскеннің өзінде де, ол пікір екі бағыт үшін дұрыс болуы керек қой, бірақ Уэстон азамат оны бір бағытта ғана дұрыс етпек болады. Егер жалақы сомасы тұрақты шама болатын болса, онда жалақыны көбейтуге де, азайтуға да болмайды. Демек, егер жалақыны уақытша өсірткенде, жұмысшылардың істеген ісі ақылға сыйымсыз болса, онда жалақыны уақытша азайтып, капиталистер де сондайлық ақылға сыйымсыз іс істеп отыр. Белгілі бір жағдайларда жұмысшылар жалақыны өсіруге капиталистерді ықтиярсыз көндіре алатынын біздің Уэстон дос бекер демейді; бірақ оған жалақының сомасы жаратылысынан тұрақты шама болып көрінетіндіктен, оның ойынша, жалақы өскеннен кейін қарсы әрекет болуға тиіс. Екінші жағынан, жалақыны капиталистердің күшпен азайта алатындығын және іс жүзінде солай істеуге тырысатындығын ол тағы біледі. Жалақының тұрақты болу принципі бойынша, бұл ретте де қарсы әрекеттің болуы, алдыңғы реттегіден кем болмасқа тиіс. Демек, жалақыны кеміту әрекетіне немесе жалақының кемітіліп отырғандығына жұмысшылар қарсы әрекет жасап, дұрыс істеп отыр. Олай болса, жұмысшылар жалақыны өсірткенде де олардың істеген ісі дұрыс болып отыр, өйткені жалақыны кемітуге қарсы жасалған әрекеттің қандайы болса да оны өсіру үшін істеген әрекет болып табылады. Сонымен Уэстон азаматтың өзі ұсынған жалақының тұрақты болу принципі бойынша да, жұмысшылар белгілі бір жағдайларда бірігіп, жалақыны арттыру үшін күресуіне тиіс.

Егер Уэстон азамат бұл қорытындыны теріс деп табады екен, онда ол бұл қорытынды шығатын алғы шарттан да бас тартуы керек. Олай болған күнде ол жалақының сомасы тұрақты шама болатындығын сөз қылмай, ол өсе

алмайтын және өсуге тиісті емес болса да, капитал оның кемуін керек етсе-ақ ол әрқашан азайып отыратындығын және азаюға тиісті де екенін сөз қылуы керек. Егерде капиталист ойына келгенін істеп, сіздерді еттің орнына картофельмен, бидайдың орнына сұлымен тамақтандырғысы келсе, онда сіздер оның тілегін саяси экономияның заңы деп қабылдап, оған көнуге тиіссіздер. Егер бір елде жалақының дәрежесі екінші бір елдердегіден жоғары болса, мәселен, Англиядағыдан Құрама Штаттарда жоғары болса, онда сіздер жалақының дәрежесіндегі бұл айырмашылықты американ капиталистері мен ағылшын капиталистерінің тілектерінің түрліше болғандығынан деп түсіндіруге тиістісіздер,— әрине, мұндай метод экономикалық құбылыстарды ғана емес, басқа құбылыстардың қай-қайсысын болса да зерттеуді өте оңайлатқан болар еді.

Бірақ тіпті бұлай болған күнде де біз мынадай сұрақ қоя алар едік: американ капиталисінің тілектерінің ағылшын капиталисінің тілектерінен өзгеше болуының *себебі не?* Ал мұндай сұрауға жауап беру үшін, бізге *тілектер* жөнінде әңгіме қылуды қоюға тура келер еді. Құдай Францияда бір түрлі нәрсенің, Англияда екінші түрлі нәрсенің болуын қалайды екен деп поп айта алар. Егер мен одан тілектердің бұл екіжақты болуының мәнісін түсіндіруді талап етсем,— құдайдың Францияда бір түрлі нәрсені, Англияда екінші түрлі нәрсені қалауға еркі бар, деп жауап беруге поптың беті шімірікпес еді. Бірақ ақылға сыйымды пікір атаулыны түгелінен бекерге шығаратын бұл сияқты дәлелдерге біздің Уэстон дос әлбетте, ұмтылмайтын болар.

Капиталист, әрине, болғанынша көп алуды *тілейді*. Бірақта біздің міндетіміз — оның *тілектерін* сөз қылу емес, оның *күшін*, ол күштің шектерін, *ол шектердің сипаттарын* зерттеу болып табылады.

2. ӨНДІРІС, ЖАЛАҚЫ, ПАЙДА

Уэстон азаматтың бізге оқып берген баяндамасындағы пікір бір жаңғақтың қауызына сиған болар еді.

Оның пікірлерінің бәрі мынаған келіп тіреледі: егер жұмысшы табы капиталистер табын ақшалай жалақы формасында 4 шиллинг орнына, 5 шиллинг төлеуге көндірсе, онда капиталист жұмысшыларға 5 шиллинг құн-

ның орнына товар формасында 4 шиллингiлiк құн қайырмақ. Бұл ретте жұмысшы табы жалақы өскенге дейiн 4 шиллингiге сатып алып жүрген заттарына ендi 5 шиллингi төлеуге мәжбүр болар едi. Ал нелiктен бұлай болуы керек? Капиталистiң 5 шиллингiге небәрi 4 шиллингiлiк құн төлеуiнiң себебi не? Оның себебi — жалақының сомасы бiржола белгiленген сома. Ал жалақының 4 шиллингiлiк товардың құнымен белгiлену себебi не? 3 немесе 2 шиллингiлiк товардың құнымен, болмаса онан басқа бiр сомамен неге белгiлемейдi? Егер жалақы сомасының шегi капиталистiң еркiне де, жұмысшының еркiне де байланысты емес қандай да болсын бiр экономикалық заңмен белгiленген болса, онда Уэстон азаматтың ең алдымен сол заңды баяндап және дәлелдеп шығуы керек едi. Сонсын ол, әрбiр белгiлi кесiндi уақыттың iшiнде факты жүзiнде төленген жалақының сомасы қажеттi болған жалақы сомасына әрқашан да толық сайма-сай келетiнiн және онан ешқашан да аумайтынын дәлелдеуi керек едi. Екiншi жағынан, егер жалақы сомасының белгiлi бiр шектерi капиталистiң *еркiне ғана* немесе оның ынсапсыздығының шектерiне ғана байланысты болса, онда ол шектер — беталды белгiленген шектер, оларда ешбiр қажеттiлiк жоқ, олар капиталистiң еркi *бойынша* өзгерiп те отырады, ал олай болса оның еркiне *қарсы да* өзгере алады.

Уэстон азамат өзiнiң теориясын мынадай мысалмен түсiндiрдi: егер белгiлi бiр мөлшердегi адамдарға арналған бiр миске сорпа болса, онда қасықтың көлемiн үлкейткенмен сорпа көбеймейдi. Бұл мысалдың айтарлықтай сорақы* мысал екенiн айтуға тиiспiн. Бұл мысал Менений Агриппаның бiр салыстырмасын бiраз есiме түсiредi. Рим плебейлерi Рим патрицийлерiне қарсы ереуiл жасаған кезде патриций Агриппа оларға: патрицийдiң қарны мемлекеттiк дененiң плебейлiк мүшелерiн қоректендiрiп отыр деген болатын. Бiрақ бiр кiсiнiң қарнын тойдырумен екiншi бiр кiсiнiң мүшелерiн қоректендiруге болатындығын Агриппа дәлелдей алмады. Өз кезегiнде Уэстон азамат, жұмысшылардың тамақ iшiп жүрген мискесiнде ұлттық еңбектiң барлық өнiмi болатындығын, ол мискеден жұмысшылардың көбiрек алуына кедергi болатын нәрсе мискенiң кiшкентайлығы емес, оның iшiндегi-

* Сөз құбылыстары: «spoon»—«қасық», «ашықауыз», «spoon»—«жарымес», «оңбаған». *Ред.*

сінің аздығы да емес, олардың қасықтарының кішкентайлығы ғана екенін ұмытып отыр.

Капиталист қандай айланың көмегімен 5 шиллингге 4 шиллингтік құн төлеуге мүмкіндік табады? Жұмысшыларға сататын товарының бағасын арттыру арқылы мүмкіндік табады. Бірақ бағаны арттыру немесе, неғұрлым жалпы айтқанда, товардың бағасының өзгеруі, товардың бағасының өзі капиталистің еркінің жалаң өзіне ғана байланысты ма? Болмаса керісінше, бұл еріктің жүзеге асуына белгілі бір жағдайлардың болуы керек пе? Егер мұндай жағдайлар керек болмаса, онда рынок бағасының өсуі мен кемуі, ол бағаның үнемі өзгеріп отыруы шешілмейтін жұмбаққа айналады.

Егер біз еңбектің өндіргіш күштерінде де, жұмсала-тын капитал мен еңбектің мөлшерінде де, өнімдердің құнын бағалайтын ақшаның құнында да ешбір өзгеріс болған жоқ, тек *жалақы дәрежесінде* ғана *өзгеріс* болды деп ұйғаратын болсақ, онда *жалақының бұл өсуі товардың бағасына қандай жолмен әсер тигізе алады?* Бұл өсу товардың бағасына әсер еткенде, тек сол товарды керексіну мен ұсыну арасындағы факты жүзіндегі арақатынасына әсер еткендіктен ғана әсер етеді.

Бір тұтас тұлға ретінде алынған жұмысшы табы өз табысын *ең қажетті заттарды* алуға жұмсайды және жұмсамауға амалы да жоқ, бұл мүлде дұрыс. Сондықтан жалақы дәрежесінің жалпы өсуі *ең қажетті заттарды* керексінудің өсуін туғызады, демек, ол заттардың *рыноктік бағасының* көтерілуін туғызады. Бұл заттарды өндіретін капиталистерге өздерінің төлейтін жалақысының өсуінің есесін өздерінің товарларының рыноктік бағасының артуы қайтарады. Бірақ ең қажетті заттарды *өндірмейтін* өзге капиталистердің халдері қандай болмақшы? Мұндай капиталистер аз екен деп ойламаңыздар. Егер ұлттық өнімнің үштен екісін халықтың бес бөлегінің бірі ғана тұтынатынын,— жақын арада қауымдар палатасының бір мүшесі оларды тіпті халықтың жеті бөлігінің бірі ғана тұтынады дегенді де айтты,— естеріңізге алсаңыздар, ұлттық өнімнің қаншама зор үлесінің сән-салтанат заттары түрінде өндірілуге тиіс екенін немесе сол заттарға *айырбасталуға* тиіс екенін және де ең қажетті заттардың өзінің де орасан көбі майларға, атқа, мысық ұстауға және т. т. жұмсалып ысырап болатындығын түсінесіздер, ең қажетті заттар-

дың бағасы көтерілген кезде бұл ысырап етушіліктің әрқашан да едәуір шағындалатынын біз тәжірибеден білеміз.

Сонымен, ең қажетті заттарды *өндірмейтін* капиталистердің халдері қандай болмақшы? Жалақының жалпы өсуі салдарынан *пайданың нормасы кемуінің* есесін олар *өздерінің товарларының бағасын арттырумен* толтыра алмайды, өйткені ол товарларды керексіну артпайды. Олардың табысы азаяды, оның үстіне олардың сол азайған табыстан қымбаттап отырған ең қажетті заттардың бұрынғы мөлшерінің өзіне артық төлеуіне тура келеді. Ол ол ма. Өздерінің табыстары азайғандықтан, оларға сән-салтанат заттарына ақшаны кемірек жұмсауға тура келеді, сөйтіп өздерінің товарларын өзара керексінулері де кемиді. Керексінудің осындай кемуінің салдарынан олардың товарларының бағасы да төмендейді. Демек, өнеркәсіптің бұл тарауларындағы *пайданың нормасы* тек жалақы дәрежесінің жалпы көтерілуінің өзінің әсерінен ғана кемімей, сонымен қатар жалақының жалпы өсуінің, ең қажетті заттардың бағасы көтерілуінің және сән-салтанат заттарының бағасы төмендеуінің бірігіп әсер етуі салдарынан да кемиді.

Өнеркәсіптің түрлі тарауларында жұмсалған капиталдардың *пайда нормаларының* мұндай әр түрлі болуының зардабы қандай болмақ? Әрине, мұның зардабы өндірістің түрлі сфераларындағы *пайданың орта нормаларының* арасында қандай да болсын бір себептең айырма туатын барлық жағдайларда қандай болатын болса, нақ сондай болады. Капитал мен еңбек пайдасы аз тараулардан пайдасы артық тарауларға ауысады, ал еңбек пен капиталдың бұл ауысу процесі өнеркәсіптің бір тарауында ұсыныс керексінудің артуына сай өскенше, ал басқа тарауларында ол ұсыныс керексінудің азаюына сай кемігенше созыла береді. *Мұндай өзгеріс болып өтісімен ақ*, өнеркәсіптің түрлі тарауларында *пайданың нормасы қайтадан теңеледі*. Өйткені басында ауысудың бәрі түрлі товарларды керексіну мен ұсынудың арақатынасының өзгеруі нәтижесінде ғана шықса, енді, ол себеп жойылғаннан кейін, оның әсері де тоқталады, сөйтіп *баға да* өзінің бұрынғы қалпына, тепе-теңдігіне қайта түседі. Жалақының өсуінен туған *пайда нормасының кемуі* өнеркәсіптің жеке тарауларында ғана болып қоймай, *жалпылама* болады. Біздің жорамалымызша, еңбектің

өндіргіш күштерінде де, *өнімнің жалпы жиынында да өзгеріс болмай, тек сол өнімнің жиынының формасы ғана өзгереді*. Енді өнімнің көпшілігі ең қажетті заттар формасында болып, азшылығы сән-салтанат заттары формасында болады, не болмаса — тағы да бәрібір есеп — азшылығы шетелдердің сән-салтанат заттарына айырбасталып, өзінің бастапқы формаларында тұтынылады, немесе — тағы бәрібір есеп — өз елі өнімінің көбі сән-салтанат заттарының орнына ең қажетті шетелдер заттарына айырбасталады. Сондықтан жалақы дәрежесінің жалпы көтерілуі, рынок бағасының уақытша бұзылуынан кейін, тек пайда нормасының жалпы төмендеуін туғызады, бірақ товар бағасының азды-көпті ұзақ уақыт өзгеруіне соқтырмайды.

Егер біреу маған: жоғарыда келтірген дәлелдемеде жалақының үстіне қосылғанының бәрі ең қажетті заттарға жұмсалады деген болжауға сүйенесің десе, оған мен: мен Уэстон азаматтың көзқарастарына өте-мөте қолайлы болжау жасадым деп жауап берем. Егерде жалақының өскені жұмысшылар бұрын тұтынып көрмеген заттарға жұмсалса, онда жұмысшылардың сатып алу күшінің реалды түрде артқандығын дәлелдеп жатудың керегі болмас еді. Алайда, жұмысшылардың бұл сатып алу күшінің артуы тек жалақының өсуінің нәтижесі болғандықтан, ол арту капиталистердің сатып алу күшінің кемуіне дәлме-дәл келуі керек. Олай болса, товарды *керексінудің жалпы мөлшері артпай*, сол керексінудің құрамды бөлімдері ғана *өзгереді*. Бір жақтың керексінудің өсуі, екінші жақтың керексінудің кемуімен теңгеріліп отырар еді. Сөйтіп, керексінудің жалпы жиыны өзгермейтін болғандықтан, товардың рыноктегі бағаларында да ешқандай өзгеріс болуға мүмкін емес.

Сонымен, бізге мына дилемманың бірін таңдауға тура келеді: не жалақының өскені тұтыну заттарының бәріне тең жұмсалады — ал бұлай болған күнде жұмысшы табының товарды керексінудің ұлғаюы, капиталистер табының товарды керексінудің кемуімен теңгерілуге тиіс, — не жалақының өскені рыноктік бағасы уақытша артатын кейбір заттарға ғана жұмсалады — ал бұлай болған күнде осының салдарынан өнеркәсіптің кейбір тарауларында пайда нормасының артуы, оның есесіне басқа тарауларында пайда нормасының кемуі капитал мен еңбектің әр тарауға бөлінуіне өзгеріс туғызады, бұл өзгеріс

өнеркәсіптің бір тарауында ұсынудың көтерілуі керексінудің өсуіне сайма-сай келгенге дейін, ал екінші тарауларында ұсынудың азаюы керексінудің кемуіне сай келгенге дейін созыла бермекші. Бірінші жорамалымызда товардың бағасы ешқандай өзгермейді; ал екінші жорамалымызда, рынок бағасы бірсыпыра ауытқығаннан кейін, товардың айырбас құны төмендеп бұрынғы қалпына қайта түседі. Бұл жорамалдың екеуінде де жалақы дәрежесінің жалпы артуы сайып келгенде пайда нормасының жалпы төмендеуінен басқа ешқандай өзге нәтиже туғызбайды.

Уэстон азамат, сіздердің ойларыңызды аудару ниетімен, сіздерге ағылшын ауыл шаруашылық жұмысшылары жалақысының 9 шиллингден 18 шиллингге дейін жалпы артуы туғызатын қиыншылықтар туралы ойлап қарауды ұсынды. Ең қажетті заттарды керексінудің орасан өсуі туралы және ол өсудің салдарынан бағаның сұрапыл көтерілуі туралы ойлап қараныздаршы!— деп таңырқады ол. Ауыл шаруашылық өнімдерінің бағасы Құрама Штаттарда Біріккен корольдіктегіден төмен болса да, капитал мен еңбектің арасындағы жалпы қатынас Құрама Штаттарда да Англиядағыдай болса да және жылдық өнімнің жалпы жиыны Англияға қарағанда Құрама Штаттарда әлдеқайда аз болса да, американ ауыл шаруашылық жұмысшысының орта жалақысы ағылшын ауыл шаруашылық жұмысшысының орта жалақысынан екі еседен де гөрі артығырақ екенін бәріңіз де білесіздер. Ал ендеше біздің досымыз не үшін дабыл қағады? Дәл біздің алдымызда тұрған мәселеден бойын аулақ салу үшін дабыл қағады. Жалақының кенеттен 9 шиллингден 18 шиллингге дейін көтерілуі жалақының кенеттен 100% артқаны болып табылар еді. Алайда біз тегінде Англияда жалақының жалпы дәрежесі кенеттен 100% артуы мүмкін бе, деген мәселені есте талқылап отырғанымыз жоқ қой. Бізге тегі бұл артудың шамасы туралы айтып жатудың қажеті жоқ, ол арту әрбір ретте нақты жағдайларға байланысты болуға және сол жағдайларға сай келуге тиіс. Біз тек тіпті жалақы дәрежесінің жалпы өсуі бір проценттен артпаған күнде ол өсудің қандай зардабы болатынын ғана зерттеуіміз керек.

Сөйтіп, мен Уэстон достың ойдан шығарып жалақыны адам нанғысыздай 100% өсіріп көрсеткенін былай тастап, сіздердің назарларыңызды 1849 жылдан 1859

жылға дейінгі дәуірдің ішінде Великобританияда жал-ақының іс жүзінде болған өсуіне аудармақпын.

1848 жылы іске асқан он сағаттық заң жобасын яки, дұрысырақ айтқанда, $10\frac{1}{2}$ сағаттық жұмыс күні туралы заң жобасын бәріңізде білесіздер. Бұл — ең зор экономикалық өзгерістердің бірі: мұны біз өз көзімізбен көрдік. Бұл заң жобасы, қайдағы бір жергілікті кәсіпшіліктерде емес, Англияны бүкіл дүние жүзілік рынокте үстем қылып отырған өнеркәсіптің басты тарауларында жалақының кенеттен, еріксіз көтерілуінің белгісі болды. Мұның өзі жалақының мейлінше қолайсыз жағдайларда өсірілуі болды. Доктор Юр, профессор Сениор және буржуазияның мүдделерін ресми түрде білдіретін барлық басқа да экономистер: бұл заң жобасы ағылшын өнеркәсібі үшін қайғылы дабыл болып табылады деп *ыспаттаған* болатын, айта кетейін, олардың ыспаттауы біздің Уэстон достың ыспаттауынан анағұрлым дәлелдірек еді. Олар бұл арада мәселе жалақының жай ғана артуы туралы емес, жұмсалатын еңбектің азаюынан туған және сол азаюға негізделген артуында деп ыспаттады. Олар: капиталистерден аламыз дейтін 12-ші сағат — капиталистің пайда өндіретін бірден-бір сағаты деп кесіп айтты. Олар қор жинау кемиді, баға жоғарылайды, рынок жоғалады, өндіріс азаяды, осыдан барып жалақы төмендейді, титыққа жететін күйзеліс болады деп қорқытты. Олар тіпті бұл заңға қарағанда Максимильтен Робеспьердің максимум туралы заңдары² түкке де тұрмайды дегенді айтты, белгілі мағынада олардың мұнысы дұрыс та еді. Ал шынында қандай болып шықты? Жұмыс күнінің қысқаруына қарамастан, фабрика жұмысшыларының ақшалай жалақылары өсті; фабрикаларда істейтін жұмысшылардың саны едәуір көбейді; фабрика өнімдерінің бағасы үздіксіз кеміді; фабрика жұмысшылары еңбегінің өндіргіш күштері керемет дамыды; фабрика товарларын шығарып сататын рыноктер бұрын болмаған дәрежеде, бірден-бірге үдеп өсті. Ғылымның дамуына көмектесу Ассоциациясының 1861 ж. Манчестерде болған жиылысында — *Ньюмен* мырза өз аузынан өзім де, доктор Юр де, Сениор да және экономикалық ғылымның барлық басқа ресми өкілдері де қателестік, ал халықтың инстинктісі дұрыс болып шықты, деп мойындағанын мен нақ өзім естідім. Мен профессор Фрэнсис Ньюменды айтып отырғаным жоқ, мен *Томас* Тук мырзаның «*Баға*

тарихы»⁴ деген, 1793 жылдан 1856 жылға дейінгі баға тарихын құнттап зерттеген осы тамаша еңбегінің авторының бірі және оны бастырып шығарушы ретінде экономикалық ғылымда аса көрнекті орын алатын У Ньюмен³ мырзаны айтып отырмын. Егерде біздің Уэстон достың жалақының өзгермейтін сомасы туралы, өнімнің өзгермейтін жиынтығы туралы, еңбектің өндіргіш күштерінің өзгермейтін дәрежесі туралы, капиталистердің өзгермейтін және үстем болатын еркі туралы жабысып қоймайтын идеялары және оның өзгеде өзгермеушіліктер мен түпкіліктілерінің бәрі дұрыс болса, онда профессор Сениордың көмескі болжаулары дұрыс болар еді де, ал жұмыс күніне жалпы шек қоюды жұмысшы табының азат болуы жолындағы бірінші даярлық қадамы болады деп 1815 жылдың өзінде-ақ жарияланған және, жалпы теріс түсінікке қарамастан, ыстық-суығын өз мойнына алып, Нью-Лэнарктағы өзінің мақта жіп иіру фабрикасында жұмыс күніне бұл шек қоюды шынымен жүзеге астырған Роберт Оуэннің пікірі⁵ қате болған болар еді.

Нақ сол он сағаттық заң жобасы енгізілген кезде және оның арқасында жалақы көбейген кезде Великобританияда бұл жерде тоқталып жатуға болмайтын бір себептермен *ауыл шаруашылық жұмысшыларының да жалмақысының жалпы артқаны* байқалды.

Менің тіке көздеген мақсатыма қажеті болмаса да, сіздердің қате ұғынып қалмауларыңыз үшін, мен бұл арада біраз алдынала түсініктер берейін.

Егер бір адамның аптасына алатын жалақысы 2 шиллинг болып, артынан оның жалақысы 4 шиллинг болып көбейсе, онда *жалақы дәрежесі* 100% өскен болады. Егер жалақының бұл өсуіне *оның дәрежесі өсу тұрғысынан* қарасақ, онда бұл өсу орасан зор өсу болып көрінуі мүмкін, ал бірақ *жалақының шын шамасы* аптасына 4 шиллинг болуы, дегенмен тіпті төмен, аштыққа ұшырататын қайыр-садақаның қасындағы жалақы болады. Сондықтан жалақы дәрежесі өсуінің проценті дардайлығына мәз бола көрмеңіздер. Біз жалақының *бастапқы* шамасы қандай еді деп әрқашан да сұрауға тиіспіз.

Онан соң, егер 10 жұмысшы аптасына 2 шиллингден, 5 жұмысшы — 5 шиллингден, тағы бір 5 жұмысшы 11 шиллингден алатын болса, барлық 20 адам қосылғанда аптасына 100 шиллинг, немесе 5 фунт стерлинг алатынын түсіну қиын емес. Егер мұнан кейін олардың апта-

лық жалақысының жалпы сомасы артса, айталық 20% артса, онда бұл жалақы 5 ф. стерлингіден 6 ф. стерлингиге дейін көбейеді. Егер орта есеппен алсақ, факты жүзінде 10 жұмысшының жалақысы бұрынғы күйінде өзгермей қалса да жалақының жалпы дәрежесі 20% өсті деуге болады; 5 адамнан құрылған бір топ жұмысшының әрқайсысының жалақысы 5 шиллингиге дейін өседі, ал екінші топтағы 5 жұмысшының жалақысының сомасы 55 шиллингіден 70 шиллингиге дейін өседі. Жұмысшылардың тең жартысының халі ешқандай жақсарған жоқ, жұмысшылардың $\frac{1}{4}$ бөлегінің халі болмашы ғана жақсарды, тек қалған $\frac{1}{4}$ бөлегінің ғана халі шын жақсарды. Бірақ та, егер орта шамаға сүйенсек, онда бұл 20 жұмысшының жалақысының жалпы сомасы 20% артады, алайда мәселенің өзі осы жұмысшыларды жұмсап отырған бүкіл капитал мен сол жұмысшылар өндірген товарлардың бағасына қатысты болғандықтан, бұл арада барлық жағдай — жалақының орта мөлшерде өсуі барлық жұмысшыларға бірдей болған ретте қандай болатын болса, бұл арада да нақ сондай болады. Ауыл шаруашылық жұмысшылары жөнінде жоғарыда айтылған мысалда жалақының өсуінің жұмысшыларға еткен әсері мүлде әркелкі болды, ауыл шаруашылық жұмысшылары жалақысының дәрежесі Англия мен Шотландияның әр графствосында мейлінше әр түрлі.

Ақырында, жалақының әлгідегіндей көтерілген кезінде, оған қарама-қарсы бағытта әрекет еткен бірқатар факторлар да болды, олар: Россиямен соғысудың салдарынан туған жаңа салықтар, ауыл шаруашылық жұмысшылары үйлерінің жаппай бұзылуы⁶ т. т.

Осыншама алдын ала жасалған ескертпелерден соң, мен Великобританияның ауыл шаруашылық жұмысшылары жалақысының орта мөлшері 1849 жылдан 1859 жылға дейінгі дәуірде шамамен алғанда 40% өсті деген пікірге келемін. Бұл пікірді растау үшін мен мол және толық материалдар келтіре алар едім, бірақ алдымда тұрған мақсат үшін сіздерді марқұм Джон Ч. Мортон мырзаның «Екіншілікте қолданылатын күштер» деген тақырыпта 1859 ж. Лондондағы искусство мен қолөнер қоғамында⁷ сын көзімен қарап, адал ниетпен оқыған рефератына сілтесем де жеткілікті болар деп есептеймін. Мортон мырза Шотландияның 12 графствосында, Англияның 35 графствосында тұратын 100 шамалы фер-

мерлерден жинап алған есеп-қисаптардан және басқа негізгі документтерден мәліметтер келтіреді.

Біздің Уэстон достың көзқарасы бойынша, әсіресе фабрика жұмысшылары жалақысының бір мезгілде өсуін еске алсақ, 1849—1859 жылдары ауыл шаруашылық өнімдері бағасының сұмдық өсуі керек еді. Ал шынында не болды? Россиямен екі арада болған соғысқа және 1854—1856 жылдардың ішінде бірнеше рет болған құрғақшылыққа қарамастан, Англияның негізгі ауыл шаруашылық өнімі болған бидайдың бір кварталінің орта бағасы 1838—1848 жылдары шамамен 3 ф. ст. болса, 1849—1859 жылдары бір кварталінің бағасы шамамен 2 ф. ст. 10 шилл. дейін кеміді. Мұның аты ауыл шаруашылық жұмысшыларының орта жалақысының 40% өсуімен қатар, бидайдың бағасы 16% тен аса кеміп отыр деген сөз. Дәл сол дәуірдің өзін алып, оның аяғын басымен, яғни 1859 жылды 1849 жылмен салыстырсақ, бұл уақыттың ішінде ресми түрде есепке алынған пауперизм азайып, 934 419 адамнан 860 470 адамға түскенін, яғни 73 949 адам кемігенін көреміз. Бұл кему өте мардымсыз, оның үстіне келесі жылдарда ол кему жоққа тән болды, дегенге мен таласпаймын, бірақ сонда да кемудің аты кему болады.

Кейбіреулердің астық заңы⁸ жойылуы себепті 1849 жылдан 1859 жылға дейінгі дәуірде шет елден астық әкелу 1838—1848 жылдардағы дәуірдегіден екі еседен артық өсті, деуі мүмкін. Ал онан не шығады? Уэстон азаматтың көзқарасынша, бұдан шетелдердің рыноктерінде керексінудің кенеттен мұндай орасан зор, үздіксіз өсуі ауыл шаруашылық өнімдерінің бағасын адам айтқысыз дәрежеде қымбаттатуға тиісті екендігін күтуге болар еді, өйткені өршіп-өскен керексінуден тыс болып отырса да не сол елдің өз ішінде болып отырса да, оның әсері бір қалыпта қалып отырады. Ал шындығында не болды? Бірнеше егін шықпаған жылдары ғана болмаса, бүкіл бұл дәуірдің өне бойына астық бағасының ойсырап төмендеуі Францияда жұрттың үнемі зар илейтін әңгімесі болды, американдар өз өнімінің артығын талай рет өртеп жіберуге мәжбүр болды, ал Россия, егер Уркарт мырзаның айтуы рас болса — Құрама Штаттарда азамат соғысын қолдаумен болды, өйткені янки тарапынан болған бәсеке орыстың ауыл шаруашылық өнімдерін Европа рыноктеріне шығаруға үлкен кедергі жасады.

Егер Уэстон азаматтың дәлелдемесін оның абстракты формасына түсірсек, ол дәлелдеме мынадай болып шығады: керексінудің өсуінің қандайы болса да әрқашан өнімнің белгілі бір жиынының негізінде болып отырады. Сондықтан ол өсу керекті товарлардың ұсынуын ешқашан да арттыра алмайды, тек олардың ақшалай бағасын ғана жоғарылата алады. Алайда тіпті жайғана байқаудың өзіне — керексінудің өсуі кейбір реттерде товарлардың рынок бағасын мүлде өзгертпейтінін, ал басқа реттерде рынок бағасын тек уақытша ғана көтеретінін, содан кейін барып ұсыныстың көбейетіндігін көруге болады. Ұсыныстың бұл көбеюі бағаның тағы да бұрынғы дәрежесіне дейін төмендеуін, ал кейбір реттерде бұрынғы дәрежесінен де әрі төмендеуіне апарып соғады. Керексінудің өсуі жалақының көбеюінің арқасында бола ма, немесе басқа бір себептердің арқасында бола ма, бұл жағы проблеманың шарттарын ешқандай өзгертпейді. Уэстон азаматтың көзқарасынша, бұл жалпы құбылысты түсіну, айрықша жағдайларда болатын, жалақының өскен кезінде болатын құбылысты түсіну қандай қиын болса, нақ сондай қиын болар еді. Сондықтан біз қарастырып отырған мәселеде оның дәлелдемесі тіпті ешнәрсені де дәлелдей алмайды. Оның дәлелдемесі керексінудің өсуі рынок бағаларының тіпті де міндетті түрде көтерілуін туғызбай, ұсыныстың көбеюін туғызатын заңдарды Уэстон азаматтың түсінбейтіндігін ғана көрсетеді.

3. ЖАЛАҚЫ МЕН АҚША

Жарыс сөздердің екінші күні біздің Уэстон дос өзінің бұрынғы пікірін жаңа формаға түсірді. Ол былай деді: ақшалай жалақы жалпы өскен кезде, сол жалақыны төлеп шығу үшін, нақты ақша көбірек керек болады. Ақшаның мөлшері *өзгерілмейтін* болса, онда ақшаның сол өзгерілмейтін сомасы арқылы көбейген ақшалай жал-ақыны қалайша төлеуге болады! Бұрынғы қиыншылық — жұмысшының ақшалай алатын жалақысы өссе де, оның үлесіне тиетін товардың мөлшері өзгермей қалуында болып еді, ендігі қиыншылық — товардың мөлшері өзгермесе де, ақшалай жалақының көбейіп кетуінде болып отыр. Әлбетте, егер сіздер Уэстон азаматтың алғашқы догмасын теріске шығарсаңыздар туынды қиыншылықтардың да қарасы өшеді.

Солай бола тұрса да бұл ақша жөніндегі мәселенің біздің қарастырып отырған нәрсемізге тіпті ешбір қатынасы жоқ екенін мен сіздерге көрсетем.

Европа елдерінің қайсысына қарағанда да, төлем механизмі сіздің еліңізде анағұрлым жетілген. Банктер системасының көп таралып, шоғырлануының арқасында, құнның бірқалыпты сомасын айналысқа келтіру үшін немесе бұрынғы қалыпта, болмаса онан да артық мөлшерде келісімдер жасау үшін ақша бұрынғыдан анағұрлым кем керек болады. Мәселен, жалақыға келсек, істің жайы мынадай: ағылшынның фабрикалық жұмысшысы алған жалақысын апта сайын дүкеншіге апарып береді, дүкенші оны апта сайын банкирге жіберіп отырады, банкир оны апта сайын фабрикантқа қайырып отырады, фабрикант оны қайтадан жұмысшыларына төлейді, осылай кете береді. Осындай механизмнің арқасында жұмысшының жылдық жалақысы, айталық 52 ф. ст., тек жалғыз соверен* арқылы ғана төленіп отыруына болады, бұл соверен апта сайын бір ізбен ауыспалы айналым жасап отырады. Бұл механизмнің жетілуі тіпті Англияда да Шотландиядағыдан гөрі төменірек; сонымен қатар оның жетілуі барлық жерлерде бірдей емес, міне сондықтан да біз, мәселен, кейбір селолық округтерде құндардың анағұрлым аз сомасының айналыс жасауы үшін таза фабрикалық округтерге қарағанда, нақты ақшаның әлде қайда көп керек болатынын көреміз.

Егерде сіздер Ла-Манштан әрі өтсеңіздер, *ақшалай жалақының* Англияға қарағанда континентте анағұрлым төмен екенін көресіз, ал солай бола тұрса да Германияда, Италияда, Швейцарияда және Францияда оны төлеу үшін *анағұрлым көп ақша сомасы* керек болады. Өйткені ол жерде әрбір соверенді банкир қолына соншалық тез түсіріп алып, өнеркәсіп капиталісіне соншалықты тез қайтарып бере алмайды, сондықтан Англияда жыл сайын 52 ф. стерлингтің айналып шығуын қамтамасыз етуге қажет бір совереннің орнына, континентте 25 ф. стерлингтік жылдық ақшалай жалақыны төлеу үшін мүмкін, 3 соверен керек болар. Сонымен, континенттік елдерді Англиямен салыстырсаңыздар, азғантай ақшалай жалақы көп ақшалай жалақыдан гөрі, нақты ақшаны анағұрлым

*— Соверен — Англияның бағасы 1 фунт стерлинг тұратын алтын монетасы. *Ред*

көбірек керек етуі мүмкін екенін, ал дұрысында мұның өзі біздің сөз қылып отырған мәселемізге мүлде байланысы жоқ таза техникалық мәселе екенін бірден-ақ байқайсыздар.

Мен білетін ең жақсы есептерге қарағанда Англияның жұмысшы табының жылдық табысын 250 млн. стерлингіге бағалауға болады. Осы орасан сома шамамен 3 млн. фунт стерлингi арқылы төленіп отырады. Жалақы 50% өсті делік. Онда 3 млн. ф. стерлингілік нақты ақшаның орнына 4¹/₂ млн. ф. стерлингi керек болады. Жұмысшы өзінің күнделікті шығындарының тым көбіне күміс және бақыр ақшаларды пайдаланып отыратындықтан,— яғни кесек қағаз ақшалардың құны сияқты өз құны алтынға шаққанда заң арқылы қалай болса солай белгіленетін жай ақшаларды пайдаланатындықтан,— ақшалай жалақының 50% өсуі ең кем дегенде, айталық, бір миллион совереннің жаңадан айналысқа түсуін керек қылады. Қазір Англия банкісінің немесе жеке банкирлердің подвалдарында құйма түрінде яки монета түрінде сақталын жатқан бір миллион енді айналысқа түседі. Алайда айналыс қаржысын толықтыру әлдеқандай бір қиыншылық туғызатын болса, сол қосымша миллионның монета болып соғылуынан, болмаса оның айналыста жүріп тозуынан болатын болмашы шығындарды да болдырмасқа болады, шынында да солай істеледі. Англияда айналыстағы ақшаның үлкен екі топқа бөлінетінін сіздер бәріңіз де білесіздер. Ол топтың біреуі әр түрлі банкноттан құралады және саудагерлер арасындағы алыс-берісте, сонымен қатар тұтынушылар мен саудагерлердің арасындағы біршама ірі төлемдерде қолданылады, ал металл монеталардан құралатын екінші тобы — бөлшек саудаларда жұмсалады. Айналыста болатын ақшаның бұл екі түрінің арасында айырма бола тұрса да, алайда, бұлар бір бірімен ұштасып байланысып жатады. Мысалы, алтын монета тіпті біршама ірі төлемдерде де 5 фунт стерлингіден төменгі ұсақ сомаларды төлеуге өте көп қолданылады. Егер күні ертең 4,3 яки 2 ф. ст. банкнот шығарылса, айналыстың сол каналдарын толтырған алтын монета ол каналдан бірден алынып, ақшалай жалақының өсуі салдарынан қатты керек болып отырған жерге қарай ауысар еді. Сөйтіп, ақшалай жалақының 50% артуы себепті керек болып отырған қосымша миллион жаңадан бір соверен де қоспай-ақ табылған болар еді. Банкноттың санын

арттырмай-ақ, вексельдердің айналысын көбейту арқылы нақ жаңағыдай нәтижеге жетуге болады, мұндай іс Ланкаширде өте ұзақ уақыт қолданылып келген-ді.

Егер жалақы дәрежесінің жалпы өсуі,— мәселен, Уэстон азаматтың ауыл шаруашылық жұмысшыларының жалақысы үшін жорамалдағанындай 100% өсуі,— ең қажетті заттардың бағасын едәуір қымбаттатып жіберетін болса және, Уэстонның көзқарасы бойынша, табуға болмайтын қосымша ақшаны керек қылатын болса, *жалақының жалпы төмендеуі де* нақ осындай дәрежеде, нақ сондай нәтиже, бірақ кері бағыттағы нәтиже туғызған болар еді. Өте жақсы! 1858—1860 жылдар мақта-мата өнеркәсібінің ең гүлденген жылдары болды, әсіресе бұл жөнінде 1860 жылға барабар келетін жыл сауда шежіресінде болған емес, оның бержағында, бұл жылдары өнеркәсіптің басқа тарауларының бәрі де әбден гүлденген еді, мұны сіздер бәріңіз де білесіздер. Мақта-мата өнеркәсібі жұмысшыларының және онымен байланысты басқа тараулардың бәріндегі жұмысшылардың жалақысы 1860 жылы бұрынғы қай уақыттағысынан да жоғары болды. Бірақ Америкадағы дағдарыстың болуы-ақ мұң екен, бұл жұмысшылардың бәрінің жалақысы шамамен өзінің бұрынғы мөлшерінің кенет төрттен біріне дейін төмендеді. Ал бұған қарама-қарсы қозғалыс болғанда бұл 300% өскендікті көрсеткен болар еді. Егер жалақы 5-тен 20-ға дейін өссе, біз оны 300% өсті дейміз: Егер жалақы 20-дан 5-ке дейін кемісе, біз оны 75% кеміді дейміз. Бірақ алдыңғы мысалдағы өсудің сомасы да, соңғы мысалдағы кемудің сомасы да бірдей болар еді, атап айтқанда 15 шиллинг болар еді. Сөйтіп, мұның өзі жалақы дәрежесінің кенет, бұрын болып көрмеген өзгерісі болады; оның үстіне бұл өзгеріс,— егер жұмысшылардың бәрін, мақта-мата өнеркәсібінің тікелей өзінде істейтін жұмысшыларды ғана емес, сонымен қатар оған жанама түрде байланысты жұмысшыларды да қоса есептесек,— ауыл шаруашылық жұмысшыларынан $1\frac{1}{2}$ есе көп жұмысшыларды қамтиды. Бірақ бұдан бидайдың бағасы кеміді ме? Кеміген жоқ, егер бір квартал бидайдың 1858—1860 жылдардың арасындағы үш жылдықта орташа жылдық бағасы 47 шилл. 8 пенсі болса, 1861—1863-жылдардың арасындағы үш жылдықта бір кварталдың орташа жылдық бағасы 55 шилл. 10 пенсиге дейін қымбаттады. Ал ақшаға келсек, 1860 жылы монета сарайында 3 378 102 ф. ст. мо-

нета жасалса, 1861 жылы 8 673 232 ф. ст. монета жасалды. Басқаша айтқанда, 1860 жылға қарағанда, 1861 жылы 5 295 130 ф. ст. артық жасалды. Рас, 1861 жылы айналысқа түскен банкноттар 1860 жылдағыдан 1 319 000 ф. ст. кем болды. Бұл соманы шығарып-ақ тастайық, сонда да гүлденген жыл — 1860 жылмен салыстырғанда, 1861 жыл үшін айналыста 3 976 130, яки 4 млн. ф. стерлингге жуық артық ақша қалады; ал Англия банкісіндегі алтын запасы бұл уақыттың ішінде азайды, рас, нақ мұндай пропорцияда емес, бірақ соған жақын азайды.

1862 жылды 1842 жылмен салыстырып көрейік. Айналысқа түскен товардың мөлшері мен құнының орасан артуының үстіне, акцияға, облигацияға, т. с. темір жолдың құнды қағаздарына әрдайым төленіп тұратын капиталдың бір өзі ғана 1862 жылы Англия мен Уэльсте 320 млн. ф. стерлингге жетті; мұндай сома 1842 жылы болса адам айтқысыз нәрсе болып көрінер еді. Солай бола тұрса да 1862 жыл мен 1842 жылдағы айналыста болған ақшаның жалпы мөлшері бір шамалас болды. Ал тегінде тек товар құнының орасан артуына ғана емес, сонымен қатар ақшаның жалпы қолдан қолға өтуінің орасан көбеюіне қарамастан айналыстағы ақшаның бірден-бірге кеми беру тенденциясының бар екендігі байқалады. Біздің Уэстон достың тұрғысынан қарағанда, мұның өзі шешілмейтін жұмбақ.

Егерде ол өзі істің мәнісіне тереңірек ой жүгірткен болса, онда ол мынаны білген болар еді: тіпті жалақыны мүлде былай қойып, оны өзгермейді деп жорығанда да, айналыстағы товардың құны мен жиыны да, жасалған ақшалай келісімдердің сомасы да тегінде күн сайын өзгеріп тұрады; жаңадан шығарылған банкноттың саны күн сайын өзгеріп тұрады; ақшаның жәрдемінсіз, вексель арқылы, чек арқылы, жиро-кредит арқылы, есеп айыратын палаталар арқылы орындалып отыратын төлемдер сомасы күн сайын өзгеріп тұрады; нағыз металл ақшалар керек болатындықтан, бір жағынан, айналыста жүрген монеттердің санымен екінші жағынан, запаста немесе банктердің подвалдарында жатқан монеттер мен құйма алтындардың арасындағы арасалмағы күн сайын өзгеріп тұрады; ұлттық айналысқа жұмсалатын алтынның мөлшері мен халықаралық айналыс үшін шет елдерге жіберіліп отыратын алтынның мөлшері күн сайын өзгеріп отырады; ақшаның сомасы өзгерілмейді деген

өзінің догмасының күнделікті өмірімізге жатпайтын со-
рақы адасушылық екендігін ол түсінген болар еді. Өзінің
ақша айналысының заңдарын түсінбегендігін жалақы-
ның өсуіне қарсы келтірілетін дәлелге айналдыруы орны-
на, Уэстон азамат ақша айналысының соншалықты үз-
діксіз өзгеріп тұратын жағдайларға қарай бейімделуіне
мүмкіндік беретін заңдарды зерттеуі керек еді.

4. ҰСЫНЫС ПЕН КЕРЕКСІНУ

Біздің Уэстон дос «repetitio est mater studiorum» — ны-
сықтау үйренудің анасы — деген латын мақалына сүйе-
неді, сондықтан да ол, жалақының өсуі салдарынан ақ-
шаның азаюы капиталды кемітуге және сондайларды ту-
ғызуға тиіс дей келіп, өзінің бастапқы кездегі догмасын
жаңа формада тағы да қайталап отыр. Біз оның ақша
жөніндегі құрғақ қиялы туралы айтып өткендіктен, енді
мен оның қиял еткен нәтижелерін, нәтиже болғанда, өзі-
нің пікірінше оның өз ойынан шығарып алып жүрген ақ-
ша айналысының нашарлануынан туатын нәтижелерін
толық талдап жатуды мүлде артық деп есептеймін. Мен
оның догмасын, — өзі әлденеше түрге салып қайталаса
да *баяғы бір қалпында қалатын догмасын — оның ең қа-
рапайым теориялық формасына түсіруге тура кірісейін.*

*Өз тақырыбын сөз қылуға оның сын көзімен қарама-
ғандығы бір жай ғана ескерту жасаудан айқын болады.*
Ол жалақының өсуіне немесе осындай өсудің нәтижесін-
де жалақының жоғары болуына қарсы шығады. Ал мен
оған мынадай сұрақ қоямын: жоғары жалақы деген не,
төмен жалақы деген не? Мәселен, аптасына 5 шиллингті
алынса, төмен жалақы болып, ал аптасына 20 шиллингті
алынса, жоғары жалақы болуының себебі не? Егер 20-ға
қарағанда 5 төмен жалақы болса, онда 200-ге қараған-
да — 20 одан да төмен жалақы болады ғой. Егер біреу-
міреу термометр туралы лекция оқып тұрып, температу-
раның жоғары, төмен болатындығы туралы мылжыңдаса,
онда ол мұнысымен ешкімге ешқандай білім бере алмай-
ды. Ол ең әуелі қайнау нүктесі мен қату нүктесінің қалай
анықталатынын айтып, сонсоң бұл негізгі нүктелердің
термометрді сатушының немесе оны жасап шығарушы-
ның дегенімен емес, табиғат заңдарымен белгіленетінін
түсіндіруге тиіс. Ал Уэстон азамат жалақы мен пайда
туралы айтқанда, мұндай негізгі нүктелерді экономика-

лық заңдардан шығара алмағаны былай тұрсын, тіпті ол заңдарды іздеудің қажеттігін де сөзген жоқ. Ол тоғышарлардың жоғары, төмен деген алыпқашты сөздерін дәл бір кесімді мағынасы бардай етіп алады да, соған қанағат ете салады, бірақ жалақыны жоғары немесе төмен дегенде, оны жалақының шамасын өлшейтін кейбір масштабпен салыстырып барып қана айтуға болатыны мүлде айқын бола тұрса да, солай етеді.

Ол маған еңбектің белгілі бір мөлшеріне белгілі бір ақша сомасының берілу себебі не екенін айта алмайды. Егер ол маған — бұл ұсыныс пен керексіну заңы арқылы белгіленеді деп жауап берсе, онда мен салған жерден оған: ал ұсыныс пен керексінудің өздерін қандай заң тәртіптейді?— деген сұрақ қоям,— сонда мұндай жауап оны бірден-ақ тұйыққа тірейді. Еңбекті ұсыну мен оны керексінудің арасындағы арасалмақ үнемі өзгерілуде болады, мұнымен бірге еңбектің рынок бағасы да өзгеріп отырады. Егер керексіну ұсынудан артық болса, жалақы көтеріледі; егер ұсыну керексінуден артық болса, жалақы төмендейді, дегенмен мұндай жағдайларда, мәселен, стачка жасау арқылы немесе басқа бір әдістер арқылы керексіну мен ұсынудың шын қалпын *байқап қараудың* керектігі де болып қалады. Ал егер сіз жалақыны тәртіптейтін заңды ұсыныс пен керексіну деп тапсаңыз, онда сіздің жалақының өсуіне қарсы аттаныс жасауыңыз балалық және пайдасыз іс болып шығады, өйткені өзіңіз сүйеніп отырған жоғарғы заң бойынша жалақының оқтын-оқтын төмендеп отыруы қаншалық қажет, қаншалық заңды болса, оның оқтын-оқтын жоғарылап өсіп тұруы да соншалық қажет, соншалық заңды. Ал егер сіз ұсыныс пен керексінуді жалақыны тәртіптейтін заң деп мойындамасаңыз, онда мен еңбектің белгілі бір мөлшеріне белгілі бір ақша сомасының берілу себебі не?— деген сұрауымды тағы қоямын.

Бірақ мәселеге неғұрлым кеңірек тұрғыдан қарап көрелік: егер сіз еңбектің немесе қандай да болса басқа бір товардың құны сайып келгенде ұсыну мен керексіну арқылы белгіленеді екен деп жорысаңыз, онда сіз қатты қателесесіз. Ұсыныс пен керексіну тек рынок бағасының уақытша *ауытқуын* ғана тәртіптейді. Ұсыныс пен керексіну товардың рынок бағасының кейде өзінің *құнынан* жоғары көтеріліп, кейде өзінің *құнынан* төмен түсіп отыратын себебін түсіндіре алады, бірақ бұлар осы *құнның*

өзін ешқандай да түсіндіре алмайды. Ұсыныс пен керексіну өзара теңдеседі немесе, экономистер айтқандай, бірін-бірі жабады делік. Бірақ, бұл біріне бірі қарама-қарсы күштер тең болған кезде, олар өзара бірін-бірі әлсіздендіреді де, не ол бағытта, не бұл бағытта әсер етуден қалады ғой. Ұсыныс пен керексіну бір біріне тең болып, сондықтан олар әсер етуден қалған кезде, товардың *рынок бағасы* өзінің *шын құнына*, қалыпты бағасына дәл келеді; товардың рынок бағасы осының төңірегінде ауытқып отырады. Сондықтан бұл *құнның* жаратылысын зерттеген кезде, ұсыныс пен керексінудің рынок бағасына уақытша әсер етуінде біздің ешқандай ісіміз жоқ. Бұл жалақы жөнінде де, басқа товарлардың бағасы жөнінде де солай болады.

5. ЖАЛАҚЫ МЕН БАҒА

Біздің достың барлық дәлелдерін ең қарапайым теориялық түрге келтірсек, ол дәлелдерден мынадай бір ғана догма: *«Товардың бағасы жалақы арқылы белгіленеді немесе тәртіптеледі»* деген догма шығады.

Бұл ескірген және теріске шығарылған адасушылықты теріске шығару үшін мен практикалық тәжірибеге сүйене алар едім. Англияның фабрика жұмысшыларының, кеншілерінің, кеме жасайтын жұмысшыларының, т. т. еңбектері біршама жоғары төленетін болса да, олардың жасаған өнімдері басқа ұлттардың сондай өнімдерінен арзан сатылатындығын, ал енді, мәселен, еңбектері біршама төмен төленетін Англияның ауыл шаруашылық жұмысшылары еңбегі өнімдерінің басқа ұлттардың бәрінің дерлік дәл сондай өнімдерінен қымбат екендігін мен сіздерге көрсете алар едім. Мен бір елдің әр түрлі заттарын, немесе түрліше елдердің товарларын салыстыра отырып, сіздерге шындығынан гөрі елестігі басым кейбір реттерді қоспағанда, орта есеппен алғанда, қымбат төленетін еңбектің товарды арзан өндіретінін, ал арзан төленетін еңбектің товарды қымбат өндіретінін көрсете алар едім. Әрине, бір ретте еңбектің бағасының жоғары болуы, екінші ретте оның бағасының төмен болуы, бұл өзі әруақытта бір-біріне мүлде қарама-қарсы келетін нәтижелердің себебі болатындығын тіпті де дәлелдемейді, бірақ бұл қалай дегенмен де товардың бағасы еңбектің бағасы арқылы белгіленбейтіндігін дәлелдейді. Алайда

бізге бұл сияқты эмпирикалық методқа ұмтылудың ешқандай қажеті жоқ.

Мүмкін, Уэстон азаматтың: «Товарлардың бағалары жалақы арқылы белгіленеді немесе тәртіптеледі» деген догманы ұсынғаны бекер деушілер болар. Шынында да, ол бір рет те мұндай тұжырым жасаған жоқ. Ол тіпті мұның керісінше, пайда мен рента да товар бағасының құрамды бөлектері болып табылады, өйткені товарлардың бағасынан тек жұмысшылардың жалақысын ғана емес, сонымен қатар капиталистердің пайдасын да, жер иелерінің рентасын да төлеуге тура келеді, дегенді айтты. Бірақ, оның ойынша, баға неден құралады? Ең алдымен жалақыдан құралады. Сонан кейін, ол бағаға капиталистің пайдасына бірнеше процент, жер меншікшісінің пайдасына бірнеше процент үстеме қосылады. Товарды өндіруге жұмсалатын еңбектің ақысы 10 болады делік. Егер пайданың нормасы төленген жалақыға қарағанда 100% болса, онда капиталист 10 қосады, ал егер рентаның нормасы да жалақыға қарағанда 100% болса, онда тағы бір үстеме 10 қосылады, сөйтіп товардың барлық бағасы 30-ға тең болады. Бірақ бағаны бұлай белгілеу, баға жалақы арқылы белгіленеді деген сөз болып шығар еді. Егер осы айтылған ретте жалақы 20-ға дейін өскен болса, онда товардың бағасы да 60-қа дейін көтерілген болар еді, сөйтіп кете берер еді. Осыған сәйкес, баға жалақы арқылы тәртіптеледі, деген догманы жақтаған, саяси экономия мәселелерінің бұрынғы авторларының бәрі мұнысын пайда мен рентаны *жалақыға қосылатын проценттік үстеме деп қана* қараумен дәлелдеуге тырысты. Бұл проценттік үстеменің шегін қандай да болса бір экономикалық заңға апарып тіреуге олардың қайсысының болса да, әрине, шамасы келмеді. Қайта, олар *пайда* капиталистің дәстүрі бойынша, ғұрпы бойынша, қалауы бойынша яки тағы бір сол сияқты беталды қолданылатын, түсіндіріп болмайтын әдіспен белгіленеді деген ойда болса керек. Пайда капиталистердің арасындағы бәсеке арқылы белгіленеді дегенде, олар мұнысымен ешнәрсені де дәлелдей алмайды. Рас, бұл бәсеке өндірістің түрлі тарауларының арасындағы түрліше пайда нормаларын күмансыз теңестіреді, яғни ол нормаларды бір орта дәрежеге түсіреді, бірақ бәсеке бұл дәреженің өзін немесе пайданың жалпы нормасын ешуақытта белгілей алмайды.

Товардың бағасы жалақы арқылы белгіленеді дегенімізде, біз нені айтқымыз келеді? Жалақы дегеніміз еңбек бағасының тек аты ғана болғандықтан, товардың бағасы еңбек бағасы арқылы тәртіптеледі деп түсінеміз. «Баға» дегеніміз айырбас құны,— ал, құн туралы айтқанда, мен әрқашан да айырбас құнын айтамын,— *ақшаға шағылған айырбас құны*, міне сондықтан бұл ереже — *«товардың құнын еңбек құны белгілейді»* немесе *«еңбек құны құн атаулының жалпы өлшеуіші»* деген сөз болып шығады.

Ал бұлай болған күнде *«еңбектің құнының»* өзі қалай белгіленеді? Бұған келгенде біз тұйыққа тірелеміз. Әлбетте, біз логикалық жағынан пікір айтуға тырысқан күнде ғана тұйыққа тірелеміз. Ал бұл доктринаның қорғаушылары логикаға онша мән бере қоймайды.

Мәселен біздің Уэстон досты-ақ алып қараңыз. Ол әуелі бізге: товардың бағасын жалақы белгілейді, ал демек, жалақы өссе, баға да өсуге тиіс дегенді айтты. Сонан кейін ол бізге: мұның керісінше, жалақының өсуі ешбір пайда бермеді, өйткені товардың бағасы жоғарылайды, өйткені іс жүзінде жалақы өзі жұмсалатын товардың бағасымен өлшенеді дегенді дәлелдемек болды. Сонымен біз товардың құнын еңбектің құны белгілейді, дегеннен бастап, еңбектің құнын товардың құны белгілейді дегенмен аяқтаймыз. Сөйтіп, шынында біз ұстаған жерімізден айрылмай шіркөбелек айнала береміз де, бір қорытындыға келе алмаймыз.

Тұтас алғанда, бір айқын нәрсе сол, егер біз бір товардың құнын, мәселен, еңбектің, астықтың, немесе басқа бір товардың құнын құнның жалпы өлшеуіші, тәртіптеушісі етіп алсақ, онда біз тек болғаны қиыншылықты кейінге жылжытамыз, өйткені біз бір құнды өзін белгілеуді керек қылатын екінші бір құнмен белгілейміз.

«Товардың бағасы жалақы арқылы белгіленеді» деген догманың неғұрлым абстрактылық түрін алсақ, оның өзі «құнды құн белгілейді» дегенге тіреледі, ал бұл сияқты қайталақтау факты жүзінде біздің құн жайынан заты түк білмейтінімізді көрсетеді. Егер осы алғышартты қабылдасақ, онда саяси экономияның жалпы заңдары жайындағы пікірлердің бәрі де құрғақ мылжынға айналады. Сондықтан, Рикардоның сіңірген зор еңбегі мынау болды: ол өзінің 1817 жылы басылып шыққан *«Саяси экономияның негіздері»*⁹ деген шығармасында: «баға жалақы

арқылы белгіленеді» - мыс деген әдетке сіңіп кеткен, заманы өткен жалған түсінікті, Адам Смит пен оның француздық ілгергі сабақтастары өздерінің зерттеулерінің нағыз ғылыми бөлімдерінде теріске шығарып, бірақ неғұрлым үстірт, тұрпайы жазылған тарауларында қайта қайталаған жалған түсінікті Рикардо түкке алғысыз етіп талқандады.

6. ҚҰН МЕН ЕҢБЕК

Азаматтар, мен енді қарастырылып отырған мәселені шындап анықтауға кірісетін пункттің өзіне келіп отырмын. Мен мұны толық қанағаттандырарлық етіп істеп шығамын деп уәде бере алмаймын, өйткені бұл үшін маған саяси экономияның барлық тарауын түгел қамтуға тура келер еді. Мен тек, француздар айтқандай, тек «effleurer la question»-ға, яғни негізгі пункттерге ғана тоқталып өтпекпін.

Біздің ең алдымен қоюға тиісті сұрауымыз мынау: товар құны дегеніміз не? ол немен белгіленеді?

Алғаш қарағанда товардың құны мүлде *относительді* бір нәрсе сияқты, бір товарды алып тексергенде оның барлық басқа товарлармен қатынасы жағынан алып тексермейінше, оның құнын анықтауға болмайтын сияқты көрінуі мүмкін. Шынында, біз құн туралы, товардың айырбас құны туралы сөз қылғанда, сол товардың басқа товарлардың бәріне айырбасталуының сан жүзіндегі арасалмағын сөз қыламыз. Бірақ онда мынадай сұрақ туады: товарлардың біріне бірі айырбасталатын пропорциялары қалай белгіленеді?

Бұл пропорциялардың ұшы-қиыры жоқ түрлі-түрлі болатынын біз тәжірибеден білеміз. Егер біз қандай да болса бір товарды, мәселен, бидайды алсақ, онда біз бидайдың бір кварталі түрліше басқа товарларға шексіз дерлік әлденеше түрлі пропорцияда айырбасталатынын көреміз. Алайда, ол товардың құны мейлі жібек арқылы, мейлі алтын арқылы, мейлі тағы бір басқа товарлар арқылы белгіленетініне қарамастан, *оның құны әлгі реттердің бәрінде де бір күйінде қала береді*, міне сондықтан ол құн өзі басқа товарларға айырбасталатын *әртүрлі пропорциялардан* қай жағынан болса да өзгеше, қай жағынан болса да олардан дербес болуы керек. Ол құнды түрліше товарлардың арасындағы теңестіктің бұл алуан

түрлі қатынастарынан өзгеше формада көрсетуге мүмкіншілік болуға тиіс.

Онан кейін: егер мен бір квартал бидай белгілі бір пропорцияда темірге айырбасталады десем, немесе бір квартал бидайдың құны темірдің белгілі бір мөлшерінде көрінеді десем, ол менің: бидайдың құны және оның темір түріндегі баламасы бидай да емес, темір де емес — *басқа бір үшінші затқа тең* болады дегенім, өйткені мен бидай да, темір де айналып келгенде екі түрлі формадағы бір шаманы көрсетеді деген дәлелге сүйенем. Сондықтан бұл товарлардың әрқайсысы — бидай да, темір де — *басқа бір затқа байланыссыз-ақ өздерінің жалпы өлшеуіші болатын сол үшінші затқа теңелуге тиіс.*

Бұл қағиданы түсінікті ету үшін, мен геометриядан өте оңай бір мысал келтірейін. Алуан түрде, алуан шамада болатын үш бұрыштардың көлемін салыстыратын болсақ немесе үш бұрыштардың көлемін тік бұрыштардың көлемімен яки басқа бір тура сызықты фигуралардың көлемімен салыстыратын болсақ, біз қалай етер едік? Біз кез келген үш бұрыштың көлемін, оның көрініп тұрған формасынан мүлдем басқаша көрініске келтіреміз. Үш бұрыштың көлемі табанын биігіне көбейтуден шыққан санның жартысына тең екенін біле отырып, біз үш бұрыштардың барлық түрлерінің және барлық тура сызықты фигуралардың әр түрлі шамасын бір-бірімен салыстыра аламыз, өйткені бұл фигуралардың әрқайсысын үш бұрыштардың белгілі бір санына бөлшектеуге бола береді.

Товарлардың құндары жөнінде де осы методты қолдануға болады. Товарлардың құндарын өздерінің ұқсас бір өлшеуде болатын пропорциялары жағынан ғана айыра отырып, сол құндардың бәрін олардың бәріне ортақ, бір түрге салуға мүмкіншілігіміз болуы керек.

Товардың *айырбас құндары* бұл заттардың *қоғамдық функциясы* ғана болып, олардың *табиғи* қасиеттеріне ешқандай қатынасы жоқ болғандықтан, біз ең алдымен: барлық товарлардың жалпы *қоғамдық субстанциясы* қандай болмақ? деп сұрауға тиістіміз. Ол субстанция — *еңбек*. Товарды өндіру үшін, оған белгілі бір мөлшерде еңбек жұмсалуды немесе оған белгілі бір еңбек сіңірілуі керек. Және мен құр *еңбекті* айтып тұрғаным жоқ, *қоғамдық* еңбекті айтып тұрмын. Бір адам тікелей өз басының керегіне бола, өзі тұтыну үшін бір зат өндірсен, оның

бұл өндірген заты *товар* емес, *өнім* болады. Өз басы үшін жұмыс істейтін өндіруші ретінде, оның қоғаммен ешбір байланысы жоқ. Ал *товар* өндіру үшін, адам *қоғамдық* керектің бірі болмаса бірін қамтамасыз ететін затты өндіруге тиісті екені былай тұрсын, сонымен қатар оның еңбегінің өзі қоғамның жұмсайтын еңбегінің жалпы жинағының айырғысыз бір бөлшегі болуға тиіс. Оның еңбегі *қоғам ішіндегі еңбек бөлінісіне* бағынулы болуы керек. Еңбектің басқа бөлімдерісіз оның еңбегі түкте емес, бірақ өз ретінде еңбектің басқа бөлімдерін *толықтыру* үшін ол еңбек те қажет.

Товарларды құн ретінде қарағанда, біз оларды тек *сіңірілген, жинақталған* немесе, керек болса, *қорытылған қоғамдық еңбек* ретінде ғана қараймыз. Бұл тұрғыдан қарағанда *товардың* бірінен бірінің *айырмасы* жалғыз-ақ еңбектің бірінде аз бірінде көп болуында ғана болуға тиіс. Мәселен: жібек қол орамал жасауға бір кірпішті жасаудан гөрі артық еңбек жұмсалуды мүмкін. Әйткенмен *еңбектің мөлшері* немен өлшенеді? *Еңбектің жұмсалған уақытымен*,— сағатпен, күнмен, тағы сондайлармен өлшенеді. Бұл өлшеуді еңбекке қолдану үшін, еңбектің барлық түрін, оларды бірыңғай ету ретінде, орта не жай еңбекке айналдыру керек.

Сонымен мынадай қорытындыға келеміз: *қоғамдық еңбектің жинақталуы* болып табылатындықтан *товардың құны* болады. *Товар құнының мөлшері* немесе оның *относительдік құны* ондағы қоғамдық субстанция шамасының аз, яки көп болуына байланысты, яғни ол мөлшер *товардың* өндірілуіне керекті еңбектің *относительдік мөлшеріне* байланысты. Сөйтіп, *товарлардың относительдік құны, сол товарларға жұмсалған, сіңірілген, жинақталған еңбектің тиісті мөлшерімен немесе жиынымен* белгіленеді. *Бірдей жұмыс уақытының ішінде* өндірілетін *товарлардың тиісті мөлшерлері* өзара тең болады. Немесе: бір *товардың құны* екінші *товардың құнына* барабар болады; барабар болғанда, ол *товарлардың бірінде жинақталған еңбек ретінде, екінші товарға жинақталған еңбектің санына* қарай барабар болады.

Сіздердің көбіңіздің: *товардың құны жалақы* арқылы белгіленеді деген пікір мен *товардың құны* оны өндіруге керекті *еңбектің относительдік мөлшері* арқылы белгіленеді деген пікірдің арасында шынында соншалық үлкен айырма немесе қандай да болса бір айырма бар ма? деп

сұрайтындарыңызды мен күні бұрын біліп тұрмын. Алайда, еңбекке берілетін ақы мен еңбектің мөлшері — мүлде екі басқа нәрсе екенін сіздердің түсінулеріңіз керек. Мәселен, бір квартал бидай мен бір унция алтынға сіңірілген еңбектің мөлшері бірдей екен делік. Бұл мысалды пайдаланып отырған себебім, оны «Қағаз ақшаның тегін және қажеттігін біразырақ зерттеу» деген атпен 1729 жылы шыққан өзінің тұңғыш еңбегінде¹⁰ Бенджамин Франклин келтіріп еді, бұл еңбегінде ол құнның шын тегін алғаш байқағандардың бірі болған еді. Сонымен, біз бір квартал бидай мен бір унция алтынның құны тең немесе эквиваленттер болады дедік, өйткені оларда қорытылған орта еңбектің мөлшері бірдей, оларға жұмсалған еңбектің уақыты — күні, аптасы бірдей. Алтын мен астықтың относительдік құнын осылайша белгілегенде, біз ауыл шаруашылық жұмысшысының, яки кен жұмысшысының жалақысына қай түрмен болса да сүйенеміз бе? Ешқандай сүйенбейміз. Біз олардың күнделік, яки апталық еңбектері қалай төленеді деген мәселені және тіпті тегінде жалдамалы еңбек қолданыла ма, жоқ па, деген мәселені де мүлде ашық қалдырып отырмыз. Егер жалдама еңбек қолданылған болса, онда бұл екі жұмысшының жалақысы әсте бірдей болмаған болар еді. Бір квартал бидайға еңбек сіңірген жұмысшы тек 2 бушель бидай алуы, ал кен өндіру ісінде істейтін жұмысшы $\frac{1}{2}$ унция алтын алуы мүмкін. Немесе, тіпті олардың жалақысы бірдей болады деп ұйғарған күннің өзінде, ол жалақы олардың өздерінің өндірген товарларының құндарынан мейлінше түрлі пропорцияда ауытқуы мүмкін. Ол жалақы квартал бидайдың не унция алтынның $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$ немесе онан басқа бір үлесіне тең болуы мүмкін. Олардың жалақысы, әрине, өздері өндірген товарлардың құнынан аса алмайды, онан артық та бола алмайды, ал бірақ онан кем болуы, оның үстіне мейлінше әр түрлі дәрежеде кем болуы мүмкін. Олардың жалақысына өнімдердің құны арқылы шек қойылады, бірақ олардың өздерінің өнімдерінің құнына жалақы арқылы ешқандай да шек қойылмайды. Ал әңгіменің түйіні мынада — мәселен астық пен алтынның құны, относительдік құны жұмсалған еңбектің құнына, яғни жалақыға ешбір байланыссыз-ақ белгіленеді. Сондықтан товардың құнын оған жұмсалған еңбектің относительдік мөлшерімен белгілеу — товардың құнын, еңбек құнымен немесе жал-

ақымен белгілеу сияқты қайталақтай беру әдісінен мүлде бір басқа нәрсе. Бірақ бұл пункт біздің зерттеуіміздің барысында онан әрі көрсетілмек.

Товардың айырбас құнын есептегенде, біз өндірістің соңғы сатысында жұмсалған еңбек мөлшерінің үстіне товардың шикі затына *алдын ала* жұмсалған еңбек мөлшерін және *еңбек* етуге керекті жабдықтарға, саймандарға, машиналарға, үйге жұмсалған еңбек мөлшерін қосуымыз керек. Мәселен, мақта-мата тоқитын жіптің белгілі бір мөлшерінің құны, жіпті иіру процесінде мақтаға қосылған біраз еңбек мөлшерінің мақтаның өзіне бұрын жұмсалған еңбек мөлшерінің, пайдаланылатын көмірге, майға, және басқа көмекші материалдарға сіңірілген еңбек мөлшерінің, бу машинасына, ұршыққа, фабрика үйлеріне және сондайларға жұмсалған біраз еңбек мөлшерінің қорытылуы болып табылады. Сөздің өз мағынасымен айтқанда, өндіріс құралдары, мәселен: саймандар, машиналар, үйлер өндірістің қайталап отыратын процестерінде азды-көпті ұзақ уақыттың ішінде қайта-қайта пайдаланыла береді. Егер олар, шикізаттар сияқты, бірден ұсталып тозып бітетін болса, онда олардың барлық құны өздерін қолдану арқылы өндірілген товарларға бірден ауыса қояр еді. Бірақ, мәселен, ұршық біртіндеп қана тозатын болғандықтан орта есеп жасалады, мұның негізіне ұршықтың жұмысқа орташа қанша уақыт жарайтындығы және оның белгілі бір мезгіл ішінде, айталық, бір күн ішінде орта ұсталуы алынады. Осы жолмен біз, бір күн ішінде иіретін жіпке ұршықтың құнының қандай бөлімі ауысатынын шығарамыз, олай болса, мәселен, бір қадақ жіпке жұмсалған барлық еңбек мөлшерінің бұрын ұршыққа сіңірілген еңбекке қаншасы келетінін шығарамыз. Біздің алдымызда тұрған мақсат үшін бұл мәселеге бұдан артық толығырақ тоқталып жатудың қажеті жоқ.

Егер товардың құны *оны өндіруге жұмсалған еңбектің мөлшерімен* белгіленетін болса, онда, адам неғұрлым жалқау болса, яки олақ болса, оның өндірген товарының құны да соғұрлым артық болатын сияқты болып көрінуі мүмкін, өйткені ол товарды өндіру үшін жұмыс уақыты да соғұрлым көбірек керек болады. Алайда, бұл сияқты қорытынды жасау күйінішті адасқандық болар еді. Менің «*қоғамдық еңбек*» деген сөзді қолданғаным естеріңізде болар, ал бұл «*қоғамдық*» деген сөздің мағынасы

өте көп. Товардың құны, оған жұмсалған немесе онда қорытылған еңбектің мөлшерімен белгіленеді дегенде, біз, қоғамның қазіргі күйі тұсында, өндірістің белгілі бір орташа жағдайларында, қолданылып отырған еңбектің интенсивтілігі мен шеберлігінің қазіргі орташа қоғамдық дәрежесі болуы тұсында товар өндіруге қажет болған еңбектің мөлшерін айтамыз. Англияда бумен жүретін тоқу станогі қол станогімен бәсекеге түсе бастаған кезде, жіптің белгілі бір мөлшерін бір ярд мақта-матаға, яки шұғаға айналдыру үшін бұрынғы жұмыс уақытының тек жартысындай-ақ керек болып қалды. Рас, бишара қолтоқымашыларға бұрынғыдай күніне 9 яки 10 сағат жұмыс істеудің орнына енді күніне 17—18 сағат жұмыс істеуге тура келді. Алайда оның 20 сағат істеген еңбегінің өнімінде енді тек 10 сағат қана қоғамдық еңбек бар, немесе жіптің белгілі бір мөлшерін матаға айналдыру үшін қажет болған қоғамдық еңбектің 10 сағаты ғана бар. Сондықтан енді оның 20 сағаттық еңбегінің өнімінің құны оның бұрынғы 10 сағаттық еңбегінің өнімінің құнынан артық емес.

Сонымен, егер товардың айырбас құны оған сіңірілген қажетті қоғамдық еңбектің мөлшерімен белгіленетін болса, онда товарды өндіруге керекті еңбектің мөлшері өскен сайын оның құны да өсуге тиісті, ал оған жұмсалған еңбектің саны кеміген сайын оның құны да кемуге тиісті.

Егер белгілі бір товарларды өндіруге қажет еңбектің мөлшері тұрақты болса, онда ол товарлардың относительдік құны да тұрақты болар еді. Бірақ та бұлай болмайды. Қолданылатын еңбектің өндіргіш күштерінің өзгеруімен бірге товарды өндіруге қажет еңбектің мөлшері де ұдайы өзгеріп отырады. Еңбектің өндіргіш күштері неғұрлым жоғары болса, белгілі бір жұмыс уақытының ішінде өндірілетін өнім де соғұрлым көп болады, ал еңбектің өндіргіш күштері неғұрлым төмен болса, уақыт единицасы ішінде өндірілетін өнім де соғұрлым аз болады. Егер, мәселен, халықтың саны өсумен байланысты, құнарлылығы кемдеу жерді ұқсату қажет болса, онда өнімдердің бұрынғы мөлшерін тек орасан көп еңбек жұмсаған күнде ғана алуға болар еді, сөйтіп осының салдарынан ауыл шаруашылық өнімдерінің құны да артқан болар еді. Екінші жағынан, егер бір жіп иіруші, қазіргі өндіріс құрал-жабдықтарын пайдаланудың ар-

қасында, бір жұмыс күнінің ішінде мақтаны жіпке айналдыру ісін бұрын сондай уақытта ұршықпен істейтінінен әлденеше мың есе арттырса, онда жіп иірушінің еңбегі мақтаның әрбір қадағына бұрынғыдан әлденеше мың есе кем сіңірілетіні айқын, ал, олай болса, жіп иіру процесінде мақтаның әрбір қадағына қосылатын құн да бұрынғысынан әлденеше мың есе кем болады. Жіптің құны да осыған сәйкес кемиді.

Егер әр адамдардың жаратылыс өзгешеліктерінің айырмашылығын және бойына сіңген өндіріс дағдыларын былай қоятын болсақ, онда еңбектің өндіргіш күштері ең алдымен мыналарға байланысты болуға тиіс:

1) еңбектің *табиғи жағдайларына*, мәселен: жердің құнарлылығына, рудниктердің байлығына және т. с. байланысты;

2) *еңбектің қоғамдық күштерінің* үдеп жетілуіне байланысты; олардың үдеп жетілуі — ірі көлемдегі өндірістің капиталдың шоғырлануының, еңбектің комбинациялануының, еңбек бөлінісінің, машинаның, өндіріс әдістерінің жетілуінің, химиялық және басқа табиғи күштерді пайдаланудың, қатынас құралдары мен транспорттың жәрдемі арқасында уақыт пен кеңістікті азайтудың және қандай да болсын өзге өнер табыстардың нәтижесінде болады, ғылым осы өнер табыстар арқылы жаратылыс күштерін еңбекке қызмет еткізеді, солардың арқасында еңбектің қоғамдық немесе кооперативтік сипаты дамиды. Еңбектің өндіргіш күштері неғұрлым жоғары болса, белгілі бір мөлшердегі өнімді өндіруге еңбек те соғұрлым аз жұмсалады, ал, олай болса, өнімнің құны да соғұрлым кем болады. Еңбектің өндіргіш күштері неғұрлым төмен болса, сол белгілі бір мөлшердегі өнімді өндіруге еңбек те соғұрлым көп жұмсалады, ал, олай болса, оның құны да соғұрлым жоғары болады. Сондықтан біз жалпы заң ретінде мынаны анықтай аламыз.

Товарлардың құны оны өндіруге жұмсалған жұмыс уақытына тура пропорцияда, ал жұмсалған еңбектің өндіргіш күштеріне кері пропорцияда болады.

Бұған дейін біз құн туралы әңгіме еттік, енді мен баға жайында, яғни құнның өзгеше бір формасы жайында бірнеше сөз қосамын.

Бағаның өзін алсақ, ол тек құнның ақшаға шағылған түрі, одан басқа ешнәрсе де емес. Мәселен: Англияда барлық товардың құны алтын бағасына шағылады, ал

континентте ол көбінесе күміс бағасына шағылады. Барлық басқа товарлардың құны сияқты, алтынның немесе күмістің құны өздерін өндіруге қажет болған еңбектің мөлшерімен белгіленеді. Сіздер еліңіздегі ұлттық еңбегіңіздің белгілі бір мөлшері сіңірілген өнімдердің белгілі бір мөлшерін алтын мен күміс өндіретін басқа елдердің өнімдеріне, *олардың* еңбегінің белгілі бір мөлшері сіңген өнімдеріне айырбастайсыздар. Нақ осы жолмен, яғни факты жүзінде товарды товарға айырбастау арқылы жұрт барлық товардың құнын, яғни оны өндіруге жұмсалған еңбектің мөлшерін алтынға, күміске шағуға дағдыланады. *Құнның осы ақшалай түріне* немесе бұл да бәрібір,— *құнның бағаға айналуына*, зер салыңқырап қарасаныздар, сонда сіздер бұл жерде біздің барлық товардың құнын *дербес және біртүстес формаға* түсіретін процесті немесе барлық товардың құнын *біркелкі қоғамдық еңбектің* мөлшері ретінде көрсететін процесті сөз қылып отырғандығымыздың дәл үстінен түсесіздер. Баға тек ақшаға шағылған құн болғандықтан, *Адам Смит* оны табиғи баға, ал француз физиократтары — *қажетті баға* деп атаған.

Ал құн мен *рынок бағасының* арасында немесе *табиғи баға* мен *рынок бағасының* арасында қандай қатынас бар? Жеке өндірушілердің өндіріс жағдайлары қаншалық түрлі-түрлі болса да, барлық біртектес товардың *рынок бағасы бірдей* болатынын бәріңіз де білесіздер. Рынок бағасы өндірістің орташа жағдайларында рынокты белгілі бір заттардың белгілі бір мөлшерімен жабдықтауға қажет болған *қоғамдық еңбектің орташа мөлшерін* ғана көрсетеді. Рынок бағасы бір түстес көп товардың бәріне бейімделе есептелінеді. Мұның себебі: товардың *рынок бағасы* оның *құнына* сәйкес келгендігі. Екінші жағынан, рынок бағасының біресе құнынан, яки табиғи бағасынан жоғары көтеріліп, біресе құнынан төмен түсіп ауытқуы ұсыныс пен керексінудің ауытқуына байланысты. Рынок бағасының құнынан ауытқуы үнемі болып тұрады, бірақ *Адам Смиттің* айтқанындай:

«Табиғи баға барлық товардың бағасын үнемі өзіне қарай тартып тұратын орталық баға сияқты болады. Түрліше кездей-соқ жағдайлар товардың бағасын кейде табиғи бағадан едәуір жоғарылатуы, ал кейде одан біраз төмендетуі мүмкін. Бірақ товардың бағасын осы тұрақты орталықтан ауытқытатын кедергілер қандай болғанмен де, ол баға сол тұрақты орталыққа қарай үнемі бой ұрып тұрады»¹¹.

Мен қазір бұл мәселені толық тексере алмаймын. Егер керексіну мен ұсыныс өзара тең болса, товардың рынок бағасы оның табиғи бағасына, яғни сол товарды өндіруге қажетті еңбектің мөлшерімен белгіленетін құнына сәйкес келетінін айтсақ та жеткілікті болады. Ал ұсыныс пен керексіну бірі мен бірі теңесуге үнемі ұмтылуға тиіс, бірақ олар мұны бір ауытқудың есесін екінші ауытқумен, жоғарылаудың есесін төмендеумен және Vice Versa* толтырып жүзеге асырып отырады. Егер сіздер, күнделік ауытқуды ғана тексерудің орнына, мәселен, Тукмырзаның «Баға тарихы» деген еңбегінде істегені сияқты, рынок бағасының неғұрлым ұзақ уақыттың ішіндегі қозғалысына анализ жасасаңыздар, онда сіздер рынок бағасының ауытқуы, оның құннан басқаша болуы, оның жоғарылауы және төмендеуі бірін бірі әлсіретіп, бірінің орнын бірі жауып отыратынын көресіздер; сөйтіп, егер монополиялардың әсерін және өзім қазір тоқтала алмайтын кейбір өзге өзгерістерді есепке алмасақ, товардың барлық түрлері орта шамамен алғанда өз құнына, өзінің табиғи бағасына сатылады. Рынок бағаларының ауытқуын өзара теңестіріп отыратын орта мерзімдер түрлі товарға түрліше болады, өйткені ұсыныстың керексінуге сәйкес келуі товардың бір түріне жеңілірек болады да, екінші түріне қиынырақ болады.

Сонымен, егер жалпы алғанда, азға яки көпке созылатын мерзімдердің ішінде, товарлардың барлық түрлері өздерінің құнына сатылатын болса, онда пайда — жеке реттердегі пайда емес, өнеркәсіптің түрлі салаларында үнемі болып отыратын дағдылы пайда — товардың бағасына үстеу қоюдан немесе товардың өз құнынан артық бағаға сатылуынан шығады-мыс, деп жору мүлде сорақы болар еді. Бұл сияқты пікірдің сорақылығы, оны жинақтап қорытатын болсақ тіпті айқын көрінеді. Кім де кім сатушы есебінде үнемі пайда көрсе, ол сатып алушы есебінде үнемі зиян көрер еді. Ал сатпай-ақ, сатып алатын, немесе өндірмей-ақ, тұтынатын адамдардың болуына сүйенушілік те іске ешқандай жеңілдік жасамайды. Мұндай адамдар өндірушілерге төлейтінін ең әуелі сол өндірушілерден тегін алулары керек. Егер біреу алдымен сізден ақша алып, сонан кейін ол сіздің товарыңызды сатып алып, ол ақшаны өзіңізге қайырса, сөйтіп сіз нақ сол

* — оның керісінше. Ред.

адамға өз товарыңызды өте қымбат сатқанмен ешқашан да байи алмайсыз. Бұл сияқты келісімнің зиянды кемітуі мүмкін, бірақ ешқандай пайда келтіре алмайды.

Олай болса, *пайданың жалпы тегін* ашу үшін, сіз: товар орта есеппен алғанда *нағыз өз құнына сатылады, пайда товардың өз құнына сатылуынан шығады*, яғни оған сіңірілген еңбектің мөлшеріне пропорциялы түрде сатылуынан шығады деген қағидаға сүйенуіңіз керек. Егер сіз пайданы осы жорамалға сүйене отырып түсіндіре алмасаңыз, онда сіз пайданы тегі түсіндіре алмайсыз. Бұл парадокс сияқты, күнделікті тәжірибеге қайшы келетін сияқты болып көрінеді. Бірақ жердің күнді айналуы да, судың өте тез тұтанатын екі газдан құралуы да парадокс. Заттың алдамшы сырт көрінісін ғана аңғартатын күнделікті тәжірибеге сүйеніп қорытынды жасаңыз, ғылыми ақиқат қашан да болса парадокс болып көрінеді.

7. ЖҰМЫС КҮШІ

Құнның, товар атаулының бәрінің құнының тегін мүмкін кадерінше мұндай қысқаша шолу арқылы зерттеп өткеннен кейін, біз енді назарымызды *еңбектің ерекше құнына* аударуымыз керек. Ал бұл арада мен сіздерге парадокс болып көрінетін бір пікірмен сіздерді тағы да таңдандыруға тиіспін. Сіздердің бәріңіз де күн сайын дәл өз еңбектеріңізді сататындығыңызға сенесіздер, ал, олай болса, еңбектің бағасы бар деп те, және,— товар бағасы дегеніміз оның тек ақшаға шағылған құны ғана болғандықтан,— *еңбектің құны* боларлық нәрсенің болуы мүмкін деп те сенесіздер. Алайда мұндай зат, сөздің кәдімгі өз мағынасында, *еңбектің құны* боларлық зат, шындығында жоқ нәрсе. Товарда қорытылған қажетті еңбектің мөлшері сол товардың құны болатындығын біз жоғарыда көрдік. Сөйтіп құнның осы ұғымын қолдансақ, онда біз, айталық, 10 сағаттық жұмыс күнінің құнын қалайша белгілер едік? Бұл күнде қанша еңбек бар? 10 сағаттық еңбек бар. Егер біз 10 сағаттық жұмыс күнінің құны 10 сағаттық еңбекке, яки осы жұмыс күнінің ішінде істелген еңбектің мөлшеріне тең десек, онда мұның өзі мыжып қайталай бергендік болар еді, ол ол ма, тіпті мағынасыз сөз болып шығар еді. Әлемдегі денелердің шын қозғалыстарын білгеннен кейін біз олардың өзіміз-

дің көз алдымызда елестейтін сыртқы қозғалыстарын түсіндіре алатынымыз сияқты, әрине, «еңбектің құны» деген сөздің ақиқат, бірақ жасырын мағынасын ашқаннан кейін біз құнның бұл иррационалды, мүмкін болмайтын-дай көрінетін қолданылуын да түсіндіре аламыз.

Жұмысшының сататыны өзінің тікелей *еңбегі* емес, оның өзінің *жұмыс күші*: жұмыс күшін ол уақытша капиталистің қарауына береді. Мұның дұрыстығы соншалық, заң бойынша — ағылшында қалай екенін білмеймін, бірақ қалай болғанда да континенттік елдердің кейбіреулерінде — жұмысшыға өзінің жұмыс күшін сатуға рұқсат етілетін *мақсимум мерзім* белгіленіп қойылады. Егер жұмыс күшін тілеген мерзімге сатуға рұқсат етілетін болса, онда құлдық дереу қайта орнар еді. Егер, мәселен, жұмысшы күші жұмысшының өмір бойына түгел сатылып қойылса, онда оның өзі жұмысшыны бірден жалдаушының өмірлік құлына айналдырар еді.

Англияның ең ескі экономистерінің, ең ерекше философтарының бірі *Томас Гоббс* өзінің «*Левиафан*» деген еңбегінде өзінің ізбасарларының бәрі де байқамаған бұл фактыны инстинкті түрде аңғарған. Ол былай дейді:

«Барлық басқа заттар сияқты, *адамның құны* немесе *бағалылығы* дегеніміз — оның бағасы, яғни *күшін пайдаланғаны үшін* оған берілген нәрсе»¹².

Егер біз осы негізге сүйенсек, қандай да болсын басқа товарлардың құнын белгілегеніміз сияқты, *еңбектің де құнын* белгілей аламыз.

Бірақ мұны істеместен бұрын, біз алдымызға мынадай сұрақ қоюға тиіспіз: біз рынокте, бір жағынан, жерге, машинаға, шикі заттар мен тіршілікке керекті заттарға, яғни ұқсатылмаған жерден басқасының бәрі де *еңбектің өнімі* болып табылатын бұйымдарға ие сатып алушылар категориясын, екінші жағынан, өзінің жұмыс күшінен, білегінің күшінен, қарабасынан басқа сататын ешнәрсесі жоқ сатушылар категориясын кездестіреміз; біреулер пайда шығарып, баю мақсатымен үнемі сатып алумен болады, ал екінші біреулер күн көрерлік қаражат табу үшін үнемі сатумен болады, мұндай ғажап оқиға қалай шықты? Бұл мәселені зерттеу, экономистердің «*алдын ала, немесе алғашқы қор жинау*» деп атайтын нәрсесін, дұрысында, *алғашқы экспроприациялау* деп аталуға тиісті нәрсені зерттеу болып табылар еді. Мұны зертте-

сек біз: бұл алғашқы қор жинау дегеннің бірқатар тарихи процестер екенін, бұл процестердің қызметкер мен оның еңбек құралдарының арасында бұрын болған бірлікті талқандап қиратқанын білер едік. Бірақ бұл сияқты зерттеу менің алға қойған тақырыбымының шеңберінен шығып кетеді. Еңбекшінің еңбек құралдарынан бұл сияқты іс жүзінде болып отырған қол үзуі өндіріс әдісіндегі жаңа, негізгі революция оны жойып, бұрынғы болған бірлігін жаңа тарихи формада қайта орнатқанға дейін бұдан бұлай да сақтала бермекші және үнемі кейнеген көлемде қайталай бермекші.

Сонымен, жұмыс күшінің құны дегеніміз не?

Қандай да болсын басқа товардың құны сияқты, жұмысшы күшінің құны да өзін өндіруге қажет болатын еңбектің мөлшерімен белгіленеді. Адамның жұмыс күші оның өзінің тұла бойында ғана болады. Өсіп, өзінің өмірін сақтау үшін адам белгілі бір мөлшерде күн көріс заттарын тұтынуы керек болады. Алайда машина сияқты, адам да тозады, сондықтан оны басқа адаммен ауыстыруға тура келеді. Өз қарабасының тіршілігін сақтауға қажетті күн көріс заттары мөлшерінің үстіне жұмысшыға жұмыс рыногінде өзінің орнын басуға тиісті, жұмысшының ұрпағын мәңгі қалдыратын балаларын тәрбиелеуге тағы да күн көріс заттарының біраз мөлшері керек болады. Оның үстіне, жұмысшы өзінің жұмыс күшін арттырып, белгілі бір мамандық алуы үшін тағы да құнның белгілі сомасын жұмсауына тура келеді. Біздің алға қойып отырған мақсатымыз үшін бұл арада тәрбиелеу, білім алу істеріне болмашы ғана шығын шығатын орта мөлшердегі еңбекті тексерсек те жеткілікті болады. Алайда, реті келгендіктен, мен сіздерге — сапасы әр түрлі жұмыс күшін өндіруге шығатын шығындар түрліше болатындықтан, өндірістің түрлі тарауларында қолданылатын жұмыс күшінің құны да түрліше болуға тиіс екендігін ескертіп өтуім керек. Сондықтан, жалақының бірдей болуын талап етушілік құр адасқандық, орынсыз тілек болып шығады, мұндай тілек ешқашан да жүзеге аспайды. Бұл тілек — алғы шарттарды қабылдап, қорытынды жасаудан бой тартуға тырысатын жалған, үстірт радикализмнің сарқыншағы болып табылады. Жалдама еңбек системасы негізінде жұмыс күшінің құны қандай да болсын басқа товарлардың құны сияқты болып белгіленеді, ал жұмыс күшінің түр-түрінің құны түрліше бо-

латындықтан, яғни өзін өндіру үшін түрліше еңбек мөлшерін керек ететіндіктен, оларға еңбек рыногінде де түрліше баға төленуге тиіс. Жалдама еңбек системаөы негізінде, еңбекке *бірдей ақы төленуін яки ең болмағанда ақының әділдікпен төленуін* талап ету — құлдық системасы негізінде *бостандықты* талап еткенмен бірдей нәрсе. Сіздердің дұрыстық, әділдік деп санаған нәрселеріңіздің мәселеге қатысы жоқ. Мәселе өндірістің қазіргі системасы тұсында не нәрсенің қажетті және болмай қоймайтын нәрсе екенінде.

Осы айтылғандардың бәрінен кейін, *жұмыс күшінің құны* — жұмыс күшін өндіруге, жетілдіруге, сақтауға және мәңгілік етуге *қажетті тіршілік заттарының құнымен* белгіленетіндігі айқын болып отыр.

8. ҚОСЫМША ҚҰНДЫ ӨНДІРУ

Енді нақты жұмысшыға күн сайын қажет болатын тіршілік заттарының орта мөлшерін өндіру үшін *6 сағаттық орта еңбек* керек болады делік. Оның үстіне, бұл 6 сағаттық орта еңбек 3 шиллингті болатын алтынға сіндіріледі делік. Сонда ол 3 шиллингті бұл адамның *жұмыс күшінің күндік құнының бағасы* немесе ақшаға шағылған түрі болады. Күніне 6 сағаттан жұмыс істегенде, ол адам күн сайын өзіне күнбе-күн керекті тұтыну заттарының яғни жұмысшы есебінде өзінің тіршілігін сақтауға керекті тұтыну заттарының орта мөлшерін табуға жетерлік құл өндірген болар еді.

Бірақ бұл адам — жалдама жұмысшы. Сондықтан оған өзінің жұмыс күшін капиталистке сатуға тура келеді. Жұмыс күшін бір күнге 3-шиллингге немесе бір аптаға 18 шиллингге сатса, ол адам жұмыс күшін өз құнына сатқан болады. Ол адам жіп иіруші екен делік. Егер ол күніне 6 сағат жұмыс істесе, онда ол мақтаға күн сайын 3 шиллингтік құн қосады. Оның бұл күн сайын мақтаға қосатын құны, оның жалақысының, немесе күн сайын алып отыратын өзінің жұмыс күші бағасының дәлме-дәл эквиваленті болып табылады. Ал бұлай болған күнде, капиталист *ешқандай қосымша құн яки қосымша өнім* ала алмаған болар еді. Сөйтіп, бұл жерде біз нағыз қиыншылыққа кездесеміз.

Жұмысшының жұмыс күшін сатып алып, оның құнын төлегенсін, капиталист те, басқа сатып алушылар сияқты,

сатып алған товарын тұтынуға, пайдалануға праволы болады. Машинаны жұмысқа қосу арқылы тұтынатын не пайдаланатын болса, сол сияқты адамның жұмыс күшін де оған жұмыс істеткізіп тұтынады, пайдаланады. Жұмысшының жұмыс күшінің күндік не апталық құнын төлегенсін, капиталист осының арқасында ол жұмыс күшін *күн бойына, не апта бойына* пайдалануға яки жұмыс істеткізуге праволы болады. Жұмыс күнінің не жұмыс аптасының, әрине, белгілі шегі болады. Бірақ бұл мәселеге біз кейінірек толық тоқтамақпыз.

Қазір мен сіздердің көңілдеріңізді мәселенің бір шешуші пунктіне аудармақпын.

Жұмыс күшінің *құны* өзін сақтап тұруға яки өзін ұдайы толықтырып тұруға қажет еңбектің мөлшерімен белгіленеді, бірақ бұл жұмысшы күшін пайдалану ісіне жұмысшының жұмысқа жарамдылығы мен дене күші арқылы ғана шек қойылады. Аттың жейтін жемшөбі мен ол атты мініп жүретін уақыттың мүлде екі басқа болатыны сияқты, жұмыс күшінің күндік не апталық *құны* ол күштің күн сайын не апта сайын *жұмсалудынан* мүлде басқаша нәрсе. Жұмысшының жұмыс күшінің *құнына* шек қоятын еңбектің мөлшері оның жұмыс күші атқара алатын еңбектің мөлшеріне ешқандай шек жасай алмайды. Мысал үшін әлгі біздің жіп иірушіні алайық. Өзінің жұмыс күшін күн сайын ұдайы толықтырып тұру үшін ол күн сайын 3 шиллингтік күн өндіріп тұруға тиісті екенін және ол мұны күніне 6 сағат жұмыс істеп барып орындайтынын біз жоғарыда көрдік. Алайда бұл оның күн сайын 10, 12 сағат немесе онан да артық жұмыс істерлік қабілетін жоймайды. Ал жіп иірушінің жұмыс күшінің күндік яки апталық құнын төлеген соң, капиталист оның жұмыс күшін *күні бойы яки апта бойына* пайдалануға праволы болады. Сондықтан капиталист жіп иірушіге күніне 12 сағат жұмыс істеткізеді делік. Жұмысшы өзінің жалақысын яки өзінің жұмыс күшінің құнын өтеуге қажет болатын 6 сағаттық еңбектің *үстіне, онан сырт, жұмысшы тағы бір 6 сағат* жұмыс істейді, мен мұны *қосымша еңбектің* сағаттары деп атаймын, ал бұл қосымша еңбек *қосымша құнға, қосымша өнімге* сіңіріледі. Егер, мәселен, біздің жіп иірушіміз күн сайын 6 сағат жұмыс істеп мақтаға 3 шиллингтік күн, өзінің жалақысына дәлме-дәл эквивалент болатын күн қосатын болса, онда 12 сағаттың ішінде ол мақтаға 6 шиллингтік күн қосады

және бұл уақыттың ішінде *соған сәйкес қосымша мөлшерде жіп шіріп* шығарады. Ол өзінің жұмыс күшін капиталистке сатқандықтан, оның жасаған құнының бәрі, яки оның өндірген өнімінің барлығы капиталистікі болады, өйткені бұл капиталист *Pro tempore** уақыттың ішінде оның жұмыс күшін меншіктенуші болады. Демек, 3 шиллинг авансы берудің арқасында, капиталист 6 шиллингтік құн өндіріп алады, өйткені 6 сағаттық еңбек сіңірілген құнды авансыға беріп, капиталист оның орнына 12 сағаттық еңбек сіңірілген құн алады. Бұл процесті күн сайын қайталай отырып, капиталист күн сайын 3 шиллинг авансы беріп, күн сайын 6 шиллингін өз қалтасына салып отырады, мұның жартысын қайтадан жалақыға төлейді, ал қалған жартысы *қосымша құн* болады, бұл үшін капиталист ешқандай эквивалент төлемейді. Капиталистік өндіріс немесе жалдама еңбек системасы *капитал мен еңбектің арасындағы нақ осы сияқты айырбасқа негізделген*, сөйтіп осы айырбас жұмысшыны жұмысшы күйінде, капиталисті капиталист күйінде үнемі қайта жаңғыртып отыруға тиіс.

Қосымша құнның нормасы басқа жағдайлары бірдей болғанда жұмыс күнінің жұмыс күшінің құнын өндіруге қажет болатын бөлегі мен капиталист үшін істелетін *қосымша уақыттың* яки *қосымша еңбектің* арасындағы арақатынасқа байланысты. Демек, қосымша құнның нормасы жұмысшы өз еңбегімен өзінің жұмыс күшінің құнын өндіретін *яки жалақысын* өтейтін уақыттан *сырт істелетін жұмыс күнінің қандай шамада ұзаратындығына* байланысты.

9. ЕҢБЕК ҚҰНЫ

Енді біз *«еңбектің құны, немесе бағасы»* деген сөзге қайта оралуға тиістіміз,

Шынында еңбектің құны немесе бағасы дегеніміз — жұмыс күшінің құны екенін, басқа ештеңе де емес екенін, бұл құн сол жұмыс күшін сақтауға қажет товардың құны арқылы өлшенетінін біз жоғарыда көрдік. Бірақ жұмысшы жалақысын өзінің еңбегін сіңіріп болғаннан кейін алатын болғандықтан және оның үстіне, жұмыс-

* — уақытша. *Ред.*

шы капиталистке шындығында нақ өзінің еңбегін беретінін білгендіктен, оның жұмыс күшінің құны, яки бағасы қалай да оған *дәл өзінің еңбегінің бағасы*, яки *құны* болып көрінеді. Егер жұмысшының жұмыс күшінің бағасы 6 сағаттық еңбек жұмсалған 3 шиллингге тең болса, ал онымен қабат ол 12 сағат жұмыс істейтін болса, онда ол бұл 3 шиллингін 12 сағаттық еңбектің құны, яки бағасы деп сөзсіз есептейді, ал дұрысында ол 12 сағат еңбек 6 шиллингтік құнға сіңірілген еңбек болады. Бұдан екі түрлі қорытынды шығады:

Біріншіден: Дұрысын айтқанда, еңбектің құны мен бағасы деген сөздер түк мағынасы жоқ терминдер бола тұрса да, *жұмыс күшінің құны немесе бағасы еңбектің өзінің құны немесе бағасы* сияқты болып көрінеді.

Екіншіден: Жұмысшының күндік еңбегінің бір бөлегі ғана төленіп, екінші бөлегі *төленбей* қалып отырса да, және нақ осы төленбеген еңбек, яки қосымша еңбек *қосымша құн*, яки *пайда* шығаратын фонды құрастыратын болса да, сонда да, барлық еңбек ақысы төленген еңбек тәрізді болып көрінеді.

Еңбектің басқа *тарихи* формаларынан *жалдама еңбектің* айырмашылығы міне осы алдамшы көрінісінде. Жалдама еңбек системасы бойынша, тіпті ақысы *төленбеген* еңбек те ақысы *төленген* еңбек сияқты болып көрінеді. Ал *құлдың* оның керісінше, еңбегінің тіпті ақысы төленген бөлегі де ақы төленбеген сияқты болып көрінеді. Жұмыс істеу үшін құл, әрине, өмір сүруі керек, сондықтан оның жұмыс күнінің бір бөлегі өзінің қарабасына керегінің құнын өтеуге жұмсалады. Бірақ құл мен оның қожасының арасында ешқандай сауда-саттық келісімдері жасалмайтындықтан, ол екеуінің арасында ешқандай сатып алу және сату актысы болмайтындықтан, құлдың барлық еңбегі тегін еңбек сияқты болып көрінеді.

Екінші жағынан, Европаның бүкіл шығысында күні кешеге дейін болып келген деуге болатын крепостной шаруаны алып қарайық. Бұл шаруа, шамамен алғанда, 3 күн өзіне меншікті немесе өзіне берілген участокте өзі үшін жұмыс істесе, қалған 3 күн ішінде өз қожасының помещьесінде еріксіз, ақысыз еңбек істеді. Сөйтіп, бұл ретте, еңбектің ақысы төленген бөлегі мен төленбеген бөлегі бірінен бірі уақыты жағынан да, кеңістік жағынан да айқын айырулы болды, ал бұған біздің либералдар,

адамға тегін жұмыс істеткізу пікірінің өзі барып тұрған сорақылық деп моральдық жағынан қатты наразы болды.

Оның бер жағында, адам бір аптаның ішінде өз участогінде өзі үшін 3 күн жұмыс істеп, ал 3 күн қожасының жерінде тегін жұмыс істей ме, болмаса ол фабрика немесе мастерскойда күніне 6 сағат өзі үшін жұмыс істеп, қалған 6 сағатта кәсіпкер үшін жұмыс істей ме, мұның бәрі бір нәрсе, бірақ соңғы ретте еңбектің ақысы төленген бөлегі мен ақысы төленбеген бөлегі араласып кетеді, ал, *договор болғандықтан және аптаның аяғында ақы төленіп* отыратындықтан бүкіл келісімнің тегі мүлде бүркемеленіп қалады. Бірінде тегін еңбек ерікті еңбек болып, екіншісінде тегін еңбек еріксіз еңбек болып көрінеді. Барлық айырма міне осында.

Егер мен «еңбек құны» деген сөзді қолданатын болсам, оны тек кәдімгі айтылып жүрген термин ретінде ғана, «жұмыс күшінің құнын» белгілеу үшін ғана қолданам.

10. ПАЙДА ТОВАРДЫҢ ӨЗ ҚҰНЫНА САТЫЛУЫНАН ШЫҒАДЫ

Еңбектің орта сағаты 6 пенс боларлық құнға сіңіріледі, немесе еңбектің орта 12 сағаты 6 шиллингтік құнға сіңіріледі делік. Онан соң, еңбектің құны 3 шиллингге немесе 6 сағаттық еңбектің өніміне тең делік. Онан кейін, егер товарды өндіру процесінде пайдаланылған шикі затқа, машиналарға, т. с. орта есеппен 24 сағат еңбек сіңірілсе, онда бұлардың құны 12 шиллинг болады. Егер, мұның үстіне, капиталистің жалдаған жұмысшысы жаңағы айтылған өндіріс құрал-жабдықтарына өзінің 12 сағаттық еңбегін қосса, онда бұл 12 сағат 6 шиллингтік үстеме құн жасап шығарады. Сөйтіп, *өнімнің жалпы құны* затқа айналдырғанда 36 сағаттық еңбек болады және оның үстіне 18 шиллингге тең болады. Бірақ еңбектің құны, немесе жұмысшыға төленген жалақы 3 шиллинг ғана болғандықтан, жұмысшының сіңірген және товардың құнына қосылған 6 сағаттық қосымша еңбекке капиталист ешқандай эквивалент төлемейді. Бұл товарды өзінің құнына, 18 шиллингге сатқанның өзінде капиталист ешқандай эквивалент төленбеген 3 шиллингтік құнды да шығарып алады. Бұл 3 шиллинг оның алатын қосымша құны, яки пайдасы болып табылады, мұны ол өз

қалтасына салады. Демек, капиталист 3 шиллингті пайда шығарғанда, товарын құнынан *артық* бағаға сатудың арқасында шығармайды, ол товарды *өз құнына* сатудың арқасында шығарады.

Товардың құны оған сіңірілген *еңбектің жалпы мөлшерімен* белгіленеді. Бірақ ол еңбектің бір бөлегі жалпақ формасында эквиваленті төленген құнға сіңірілген, ал екінші бір бөлегі *ешқандай* эквивалент төленбеген құнға сіңірілген. Товарға сіңірілген еңбектің бір бөлегі ақысы *төленген* еңбек те, екінші бір бөлегі ақысы *төленбеген* еңбек. Демек, товарды *өзінің құнына* сатқанда, яғни товарға жұмсалған *барлық еңбектің* жиындысы ретінде сатқанында капиталист оны қалай да пайдасымен сатады. Капиталист өзінің эквивалент төлеген заттарын сатқаны былай тұрсын, сонымен қабат, жұмысшының еңбегі жұмсалса да, капиталистің өзіне тегін түскен заттарды да сатады. Товардың капиталистке түскен құны мен *товардың* нағыз тұратын құны — бұл екеуі екі басқа нәрсе. Сонымен, тағы айтамын — бірқалыпты, орташа пайда товарды өзінің нағыз құнынан *артық* сатудың арқасында емес, *сол товарды нағыз өз құнына* сатудың арқасында шығады.

11. ҚОСЫМША ҚҰННЫҢ БӨЛІНЕТІН ТҮРЛІ БӨЛІМДЕРІ

Қосымша құнды, яки товардың жалпы құнының ішіндегі жұмысшының қосымша еңбегі, немесе *ақысы төленбеген еңбегі* сіңген бөлімін мен *пайда* деп атаймын. Бірақ бұл пайданың бәрі бірдей кәсіпкер капиталистің қалтасына түспейді. Жердің монополияда болуы жер иесіне бұл *қосымша құнның* бір бөлегін *рента* деп атап өзіне иеленіп алуға мүмкіндік береді, оның үстіне жер ауыл шаруашылығына пайдаланыла ма, құрылыс жұмысына пайдаланыла ма, темір жол салу жұмысына не басқа бір өндірістік мақсатқа пайдаланыла ма, ол жағының бәрі бір. Екінші жағынан: еңбек *құралдарының* иесі болушылық кәсіпкер-капиталистке *қосымша құн* өндіруге мүмкіндік туғызады, немесе, екінші сөзбен айтқанда, *ақысы төленбеген еңбектің біраз мөлшерін иемденуге* мүмкіндік береді, бұл фактының өзі, кәсіпкер-капиталистке еңбек құралдарын түгелімен не жарым-жартылап қарыз беретін сол еңбек құралдарының иесіне, — қысқасы, *қарызға ақша беруші капиталистке* әлгі қосымша құнның

екінші бір бөлегін *процент* деп атап талап етуге мүмкіндік береді. Сөйтіп, кәсіпкер-капиталистің өзіне тек *өнеркәсіптік* пайда, немесе *коммерциялық* пайда деп аталатын пайда ғана қалады.

Қосымша құнның барлық сомасы бұл көрсетілген үш категориядағы адамдардың арасына бөлінуі қандай заңмен тәртіптелетіндігі туралы мәселенің біздің тақырыбымызға ешқандай қатысы жоқ. Алайда, жоғарыда айтылғандардан мынадай қорытынды шығады.

Рента, процент және өнеркәсіптік пайда — бұлардың бәрі де товардағы қосымша құнның, яки ондағы ақысы төленбеген еңбектің әр түрлі бөлектеріне берілген түрлі атақтар ғана болып табылады, сөйтіп олардың барлығы да бірдей осы еңбектен, тек соның жеке өзінен ғана шығады. Бұлар жердің өзінен де, капиталдың өзінен де шықпайды, бірақ жер де, капитал да өзін меншіктенушілерге кәсіпкер-капиталистің жұмысшыдан сығып алатын қосымша құнынан тиісті үлес алуға мүмкіншілік туғызады. Бүкіл осы қосымша құнды — жұмысшының қосымша еңбегінің немесе ақы төленбеген еңбегінің нәтижесін — кәсіпкер-капиталист түгелімен қалтасына баса ма әлде бұл капиталист оның бірсыпырасын рента және процент деп атап тағы бір үшінші адамға төлеуге мәжбүр бола ма, бұл мәселенің жұмысшының өз басы үшін екінші дәрежелік қана маңызы бар. Кәсіпкер-капиталист тек өзінің меншікті капиталымен ғана пайдаланады және өзіне керекті жерге өзі ие екен делік. Бұл жағдайда қосымша құн түгелімен оның өз қалтасына түсер еді.

Нақ кәсіпкер-капиталистің дәл өзі бұл қосымша құнды тікелей жұмысшыдан сығып алады, бұл арада сайып келгенде қосымша құнның қаншасын оның өзі алып қалатындығы есеп емес. Сөйтіп, жалдама еңбектің бүкіл системасы, өндірістің бүкіл қазіргі системасы кәсіпкер-капиталист пен жалдама жұмысшының арасындағы нақ осы қатынасқа негізделіп отыр. Сондықтан біздің айтысымызға қатысқан кейбір азаматтардың істің мәнісін бәсеңдетуге және кәсіпкер-капиталист пен жұмысшының арасындағы бұл негізгі қатынасты екінші дәрежедегі мәселе етіп көрсетуге тырысқандықтары дұрыс емес; алайда олардың қазіргі жағдайларда бағаның жоғарылауының әсері кәсіпкер-капиталистке, жер иесіне, ақша капиталисіне, керек десе, салық жинаушыларға тіпті бірқалыпты тимейді деулері дұрыс.

Бұл айтылған сөздерден тағы бір қорытынды шығады.

Товар құнының тек шикі зат пен машиналардың ғана құны болып саналатын бөлімі, бір сөзбен айтқанда — пайдаланылған өндіріс құрал-жабдықтарының құны әсте ешқандай *табыс* келтірмейді, тек жұмсалған *капиталды ғана* өтейді. Ал егер бұл мәселені тіпті былай қойғанда да, товар құнының екінші бір бөлімі, *табыс болатын* немесе жалақы, пайда, рента, процент түрінде жұмсалуды мүмкін бөлімі жалақы құнынан, рента құнынан, пайда құнынан және сондайлардан *құралады* деу дұрыс емес. Біз әуелі бұдан жалақыны шығарып тастаймыз да, тек өнеркәсіп пайдасын, процентті, рентаны ғана қарастыратын боламыз. Товарда болатын *қосымша құнның* немесе товар құнының *ақы төленбеген еңбек* сіңірілген бөлімінің өзі түрлі бөлімдерге *бөлініп*, үш түрлі аталатынын біз жаңа ғана көріп өттік. Бірақ товардың бұл бөлімінің құны жаңағы *үш құрамды элементтердің дербес құндарын қосудан шығады яки құралады* деу мүлде дұрыс болмас еді.

Егер 6 пенсілік құнға бір сағат еңбек сіңірілсе, егер жұмысшының жұмыс күні 12 сағат болса, егер бұл уақыттың жартысы ақысы төленбеген еңбек болып шықса, онда бұл қосымша еңбек товарға 3 шиллингтік *қосымша құн* қосады, яғни ешқандай эквивалент төленбеген құн қосады. Бұл 3 шиллингтік қосымша құн кәсіпкер-капиталистің жер иесімен, қарызға ақша берген адамымен бөлісіп алатын *күллі фондысы* болып табылады, оны қандай пропорцияда бөліп алса да бәрібір. Бұл 3 шиллингтік құн олардың өзара бөліске салатын құнының шегі болып табылады. Бірақ кәсіпкер-капиталист өзіне пайда түсіру үшін товардың құнына өз бетімен үстеме құн қояды, сонан соң жер иесі және сондайлар үшін тағы да белгілі бір құн қосылады, сөйтіп товардың жалпы құны осындай бет-бетімен белгіленген құндардан құралады, деу дұрыс емес, тіпті де бұлай болмайды. Сонымен сіздер *бұл құнның* үш бөлімге *бөлінуін*, осы құнның *дербес* үш құнды қосу арқылы *құралуымен* шатастыратын, сөйтіп, рента, пайда және процент алынатын құнның жиынын қалай болса солай белгіленетін шамаға айналдыратын жұрт арасына тарап жүрген түсініктің мүлде дұрыс емес екенін көріп отырсыздар.

Капиталистің алатын барлық пайдасы 100 фунт стер-

линг екен делік. Пайданың бұл сомасын *абсолюттік* шама ретінде алып карағанда, біз оны *пайданың жиыны* деп атаймыз. Егерде біз бұл 100 ф. стерлингін барлық жұмсалған капиталға шақсақ онда біз бұл *относительдік* шаманы *пайданың нормасы* деп атаймыз. Анығында, пайданың бұл нормасы екі түрлі болып көрінуі мүмкін.

Жалақыға жұмсалған капитал 100 фунт стерлинг делік. Егер өндірілген қосымша құн да 100 ф. ст. болса, онда бұл, жұмысшының жұмыс күнінің тең жартысы *ақысы төленбеген еңбек* болғанын көрсетеді, сондықтан біз,— егер бұл пайданы жалақыға жұмсалған капиталдың құнымен салыстырсақ,— *пайданың нормасы* 100 процент болады дейміз, өйткені жұмсалған құн 100 болса, өндірілген құн 200 болып отыр.

Егер біз, екінші жағынан, *жалақыға жұмсалған капиталды* ғана есепке алмай, *барлық жұмсалған капиталды* — айталық 500 ф. стерлингін — есепке алсақ, оның 400 ф. ст. шикі заттың, машинаның, т. т. құны болады десек, онда біз *пайданың нормасы* тек 20 процент қана болады дер едік, өйткені 100 ф. ст. пайда *барлық* жұмсалған капиталдың бестен бір бөлегі ғана болады.

Пайданың нормасын шығарудың бірінші әдісі бірден-бір әдіс; бұл әдіс ақысы төленген еңбек пен ақысы төленбеген еңбектің нағыз арақатынасын көрсетеді, еңбекті (*exploitotioп**) француздың осы сөзін қолдануға маған рұқсат етіңіздер, шын дәрежесін көрсетеді. Пайда нормасын шығарудың екінші әдісі әдетте қолданыла беретін әдіс; бұл әдіс шынында кейбір мақсаттарға қолайлы, қалай дегенмен де, капиталистің жұмысшыға қандай мөлшерде тегін еңбек істеткізетінін жасыруға аса қолайлы әдіс.

Мен ендігі жерде жасайтын ескертпелерімде *пайда* деген сөзді қолданғанда, қосымша құн адамдардың түрлі категориясының арасында қалай бөлінетіндігіне қарамастан, капиталистің сығып алатын қосымша құнының бүкіл жиынын көрсету үшін қолданамын; ал *пайда нормасы* деген сөзді қолданғанда, мен әрқашан да пайданы оның жалақыға жұмсалған капиталдың құнына қандай қатынасы бар екендігімен өлшейтін болам.

* — қанаудың. *Ред.*

12. ПАЙДАНЫҢ, ЖАЛАҚЫНЫҢ ЖӘНЕ БАҒАНЫҢ ЖАЛПЫ АРАСАЛМАҒЫ

Егер товардың құнынан оған жұмсалған шикі заттың және басқа өндіріс құрал-жабдықтарының құнын шығарып тастасақ, яғни товардағы *бұрын* сіңірілген еңбектен жасалған құнды шығарып тастасақ, онда товардың қалған құны жұмысшының соңғы өндіріс процесінде қосқан еңбегінен жасалған құн болады. Егер ол жұмысшы күніне 12 сағат жұмыс істейтін болса, ал 12 сағаттық орташа еңбек 6 шиллингтік алтынға қорытылса, онда бұл қосылған 6 шиллингтік құн сол жұмысшының еңбегі жасаған *бірден-бір* құн болып табылады. Жұмыс, уақытымен белгіленетін бұл құнның өзі жұмысшы мен капиталистің әрқайсысы өз бөлімдерін, не үлестерін алатын бірден-бір фондысы, жалақы мен пайдаға бөлінетін бірден-бір құн болып табылады. Бұл құн осы екі жақтың арасына қай түрлі мөлшерде бөлінсе де, бұл құнның өзі өзгермейді, ол айқын. Бір жұмысшының орнына бүкіл жұмысшы жұртшылығын алсақ та, немесе бір жұмыс күнінің орнына, мәселен, 12 миллион жұмыс күнін алсақ та ешнәрсе өзгермейді.

Капиталист пен жұмысшы осы өлшеулі құнды ғана, яғни жұмысшының барлық еңбегімен өлшенетін құнды ғана өзара бөлісе алатын болғандықтан, бірінші жағы неғұрлым артық алса, екінші жағы соғұрлым кем алады, және *Vice Versa*. Егер белгілі бір мөлшер болса, онда әруақытта оның бір бөлімі қанша кемісе, екінші бөлімі сонша көбеймекші ғой. Егер жалақы өзгертін болса, онда пайда оған қарсы жаққа қарай өзгереді. Егер жалақы төмендесе, онда пайда жоғарылайды; егер жалақы жоғарыласа, онда пайда төмендейді. Егер жұмысшы, біздің бұрынғы шамалауымызша, өзінің жасаған құнының жартысына тең болатын 3 шиллингті алатын болса, яғни, басқа сөзбен айтқанда, егер оның барлық жұмыс күнінің жартысы ақысы төленген еңбектен, ал қалған жартысы ақысы төленбеген еңбектен құралатын болса, онда *пайданың нормасы* 100% болады, өйткені капиталистің алатыны да 3 шиллингті. Егер жұмысшының алатыны 2 шиллингті ғана болса, немесе бүкіл жұмыс күнінің $\frac{1}{3}$ ғана өзіне істейтін болса, онда капиталистің алатыны 4 шиллингті болады, ал пайданың нормасы 200% болады. Егер жұмысшының алатыны 4 шиллингті болып, капиталистің.

алатыны 2 шиллингi болатын болса, онда пайданың нормасы 50% ке дейiн төмендейдi. Бiрақ бұл өзгерiстердiң бәрi де товардың құнына әсер етпейдi. Олай болса, жалақының жалпы көтерiлуi пайданың жалпы нормасын кемiтер едi, бiрақ товардың құнына әсер етпес едi.

Бiрақ, сайып келгенде, товардың рынок бағасын тәрiпттейтiн товардың құны тек қана сол товарға сiңiрiлген еңбектiң жиынтығы арқылы белгiленгенiмен және оған сiңiрiлген еңбектiң төленген және төленбеген еңбекке бөлiнуiне байланысты болмағанымен, алайда бұдан, мәселен, 12 сағаттың iшiнде өндiрiлген жеке товарлардың немесе бiр топ товардың құны тұрақты болып қалады деген қорытынды әсте де шықпайды. Белгiлi бiр жұмыс уақытының iшiнде немесе еңбектiң белгiлi бiр мөлшерi жұмсалу арқасында өндiрiлген товардың *мөлшерi* не жиынтығы қолданылатын еңбектiң *уақыт жағынан созылуына* яки ұзақтығына байланысты емес, сол еңбектiң *өндiргiш күшiне* байланысты. Жiп иiрушiнiң еңбегiнiң өндiргiш күшi бiр дәрежеде болғанда 12 сағаттық жұмыс күнiнiң iшiнде, мәселен, 12 қадақ жiп иiруге болады, ал өндiргiш күшi неғұрлым төмен дәрежеде болғанда 2-ак қадақ жiп иiруге болады. Олай болса, 6 шиллингiлiк құнға 12 сағаттық орташа еңбек сiңiрiлсе, онда бiрiншi ретте 12 қадақ жiп 6 шиллингi тұрар едi де, екiншi ретте 2 қадақ жiп те 6 шиллингi тұрар едi. Сонымен бiр қадақ жiп бiр ретте 6 пенс тұрар едi де, екiншi ретте 3 шиллингi тұрар едi. Бағадағы бұл айырмашылық қолданылатын еңбектiң өндiргiш күштерiндегi айырмашылықтың нәтижесi болар едi. Еңбектiң өндiргiш күшi жоғары болғанда 1 қадақ жiпке 1 сағаттық еңбек сiңiрiлер едi, ал еңбектiң өндiргiш күшi төмен болғанда 1 қадақ жiпке 6 сағаттық еңбек сiңiрiлер едi. Бiр ретте, жалақы бiр шама жоғары, ал пайда нормасы төмен болса да, 1 қадақ жiптiң бағасы 6 пенс ғана болар едi, екiншi ретте жалақы төмен, пайда нормасы жоғары болса да, бiр қадақ жiптiң бағасы 3 шиллингi болар едi. Бұлай болатын себебi: бiр қадақ жiптiң бағасы жұмсалған еңбектiң, ақысы төленген және ақысы төленбеген еңбекке бөлiнуiнiң пропорциясымен белгiленбейдi, оған жұмсалған барлық еңбек арқылы белгiленедi. Ақысы жоғары еңбектiң арзан товар өндiретiнi, ақысы төмен еңбектiң қымбат товар өндiретiнi туралы менiң жоғарыда келтiрген фактым, сондықтан ендi парадокс болып көрiнбейдi. Бұл факты товардың құны

оған жұмсалған еңбектің мөлшерімен белгіленеді, ал еңбектің бұл мөлшері түгелімен қолданылатын еңбектің өндіргіш күштеріне байланысты және сондықтан еңбек өнімділігі өзгерген сайын өзгеріп отырады, деген жалпы заңның көрінісі ғана болып табылады.

13. ЖАЛАҚЫНЫ КӨТЕРУ ҮШІН НЕМЕСЕ ОНЫҢ ТӨМЕНДЕТІЛУІНЕ ҚАРСЫ КҮРЕСУДІҢ ЕҢ НЕГІЗГІ РЕТТЕРІ

Енді жалақыны көтеру үшін немесе оның төмендетілуіне қарсы күресудің ең негізгі реттерін барынша зер салып тексерейік.

1) *Жұмыс күшінің құны*, немесе, жұрттың көп қолданатын сөзімен айтқанда, *еңбек құны* күн көріс заттарының құнымен немесе сол заттарды өндіруге қажет болған еңбектің мөлшерімен белгіленетінін біз жоғарыда көрдік. Сонымен, егер бір елде жұмысшының орта есеппен күнделік тұтынатын тіршілік заттарының құны 6 сағаттық еңбек болып, 3 шиллингті тұратын болса, онда жұмысшыға өзінің күндік тұтынатын заттарының эквивалентін өндіру үшін, күніне 6 сағат жұмыс істеу керек. Егер бүкіл жұмыс күні 12 сағат болса, капиталист жұмысшыға 3 шиллингті төлегенде, оның еңбегінің құнын ғана төлейді ғой. Жұмыс күнінің жартысы төленбеген еңбек болып шығады да, пайданың нормасы 100% болады. Ал енді еңбектің өнімділігінің төмендеуі салдарынан, айталық, ауыл шаруашылық өнімдерінің бұрынғы бір мөлшерін өндіру үшін бұрынғыдан көп еңбек керек делік, олай болғанда жұмысшының күн сайын тұтынатын күн көріс заттарының орта мөлшерінің бағасы 3 шиллингіден асып 4 шиллингге жетеді. Бұл ретте еңбек құны $\frac{1}{3}$ немесе $33\frac{1}{3}\%$ өсер еді. Енді жұмысшының бұрынғы тіршілік дәрежесіне сай күндік тұтыну заттарының эквивалентін өндіру үшін 8 сағаттық еңбек жұмсау керек болар еді. Олай болса, қосымша еңбек 6 сағаттан 4 сағатқа дейін кемір еді де, пайда нормасы 100 проценттен 50 процентке дейін төмендер еді. Бірақ, товар сатушының қай қайсысы болса да, өзінің товары түскен шығын артқан кезде, товарының өскен құнының төленуін көздейтіні сияқты, жұмысшы да, жалақының өсуін талап еткенде сонымен қабат *еңбегінің өскен құнын* ғана төлеуді талап етеді. Егер жалақы арттырылмаса, немесе күн көріс заттарының өскен құнын жабу үшін жетімсіз арттырылса, онда еңбек-

тің бағасы еңбектің құнынан төмендейді де, жұмысшының тұрмыс дәрежесі пашарлайды.

Бірақ өзгерістің бұған қарама-қарсы бағытта болуы да мүмкін. Еңбек өнімділігі өсуінің арқасында жұмысшының орта есеппен күн сайын тұтынатын күн көріс заттарының бұрынғы мөлшерінің бағасы 3 шиллингіден 2 шиллингге дейін төмендеуі мүмкін, басқа сөзбен айтқанда, бұл күн сайын тұтынатын заттардың құнының эквивалентін өндіру үшін, 6 сағаттық жұмыс күнінің орнына 4-ақ сағат керек болады. Жұмысшы бұрын 3 шиллингге алған күн көріс заттарын енді 2 шиллингге де ала алады. Шынында, еңбектің құны төмендер еді, бірақ еңбектің құны мұндай төмендегеннің өзінде жұмысшы бұрынғы алып жүрген товарының мөлшерін ала алар еді. Бұл ретте пайда 3 шиллингіден 4 шиллингге дейін жоғарылар еді де, ал пайданың нормасы 100 проценттен 200 процентке жетер еді. Жұмысшының тұрмыс күйінің абсолюттік дәрежесі бұрынғы қалпында қалғанмен, оның *относительдік* жалақысы, сонымен қабат оның *относительдік қоғамдық күйі*, оның капиталиске қарағандағы күйі нашарлар еді. Относительдік жалақының бұлай азаюына қарсылық көрсете отырып, жұмысшы өзінің еңбегінің өскен өндіргіш күштерінен шыққан өнімдердің белгілі бір үлесін ғана талап еткен болар еді, сөйтіп әлеуметтік сатыдағы өзінің бұрынғы относительдік күйін сақтап қалуға ғана ұмтылған болар еді. Мысалы астық заңдары жойылғаннан кейін, Англияның фабриканттары, астық заңдарына қарсы үгіт жүргізілген кезде өздерінің салтанатты түрде берген уәдесін оңбағандықпен бұзып, жалақыны жалпы алғанда, 10% кеміткен болатын. Жұмысшылардың қарсылық көрсетуі алғашқы кездерде нәтижесіз болып шықты, бірақ артынан өзім қазір толық тоқтай алмайтын жағдайлардың арқасында әлгі айырылып қалған 10% ті жұмысшылар қайтадан жеңіп алды.

2. Күн көріс заттарының құны, демек, еңбектің құны да өзгермей қала беруі мүмкін, бірақ бұлай болғанда алдында ақша құнының өзгеруі салдарынан, олардың ақшалай бағасының өзгеруі мүмкін.

Неғұрлым бай рудниктердің табылуы, тағы сол сияқты басқа себептердің арқасында, мәселен, 2 унция алтынды өндіруге бұрын 1 унция алтынды өндіруге жұмсалған еңбектен артық еңбек кетпеуі мүмкін. Бұлай болғанда алтын құнының тең жартысы, яки 50% кемір еді.

Енді барлық басқа товарлардың құндары сияқты, еңбектің құны да бұрынғыға қарағанда екі есе артық ақшалай бағаға шағылар еді. Бұрын 6 шиллингге баланатын 12 сағаттық еңбек, енді 12 шиллингге баланар еді. Егер жұмысшының жалақысы 6 шиллинг болып көбейтілмей, бұрынғы 3 шиллинг күйінде қалса, онда ол жұмысшының еңбегінің ақшалай бағасы енді оның еңбегінің құнының жартысына ғана тең болар еді де, жұмысшының тұрмыс дәрежесі орасан нашарланар еді. Егер жалақы өскен күнде де, алтын құнының кемуіне толық сәйкес түрде өспесе, мұндай жағдай азды-көпті орын алар еді. Біздің сөз қылып отырған мысалымызда еңбектің өндіргіш күштерінде де, ұсыныс пен керексінуде де, товарлардың құндарында да ешқандай өзгеріс болмайды. Сол құндардың ақшалай аталғанынан басқа, ешнәрсе де өзгермейді. Бұлай болған күнде жұмысшылар өздерінің жалақыларының тиісті дәрежеде өсірілуін талап етпеу керек деушілік, жұмысшы зат алудың орнына алатын ақшасының атына ғана қанағаттануы керек дегендік болады. Қашан да болсын ақшаның бұл сияқты бағасызданған кезінде, жұмысшыларды алдау үшін мұндай қолайлы жағдайларды пайдаланып қалуға капиталистердің жанталасатынын бүкіл ілгергі тарих көрсетіп отыр. Тіптен толып жатқан экономистердің бір бағыты — жаңадан алтын кендерінің табылуы, күміс рудниктерін қазу жұмыстарының жақсаруы және сынаппен неғұрлым арзан жабдықтаудың арқасында қымбат металдардың құны тағы да төмендеді дейді. Жалақыны жоғарылату жөнінде континентте орын алған бір уақыттың ішінде жаппай талап қойылуының себебі міне осыдан болуы керек.

3) Бұған дейін біз жұмыс күнінде белгілі бір шек бар деп келдік. Бірақ өзінен өзін алғанда жұмыс күнінде тұрақты шек жоқ. Капиталдың үнемі бой ұратын тенденциясы — жұмыс күнін адамның шамасы келгенінше барып тұрған шегіне дейін созуға ұмтылу, өйткені жұмыс күні ұзарған сайын қосымша еңбек артады, — демек, онан жасалатын пайда көбейеді. Капитал жұмыс күнін қаншалық көп ұзарта алса, басқа адамның еңбегін ол соншалықты көп иемденеді. XVII ғасырдың өнбойында, тіпті XVIII ғасырдың алпысыншы жылдары шамасында да 10 сағаттық жұмыс күні бүкіл Англияда қалыпты жұмыс күні болды. Факты жүзінде британ барондарының британ еңбекші бұқарасына қарсы жаса-

ған соғысы болған якобиншілдікке қарсы соғыс¹³ кезінде капитал өзінің жүгенсіздігін күшейте түсіп, жұмыс күнін 10 сағаттан 12, 14, 18 сағатқа дейін ұзайтты. Қалай дегенмен сентименталды бос адам деуге болмайтын *Мальтус*, 1815 жылдың шамасында жарияланған памфлетінде¹⁴: мұндай жағдай бұдан бұлай да созыла берсе, ұлт өмірі нағыз түп негізінен құриды деген болатын. Жаңадан ойлап шығарылған машиналарды жаппай қолданудан бірнеше жыл бұрын, 1765 жылдың шамасында, Англияда «*Өнеркәсіп туралы тәжірибе*»¹⁵ деген атпен бір памфлет шықты. Жұмысшы табының барып тұрған жауы аноним автор жұмыс күнінің шегін ұлғайта түсу қажеттігі жөнінде аузына келгенін айтып көкиді. Бұл мақсатқа жеткізетін басқа да шаралардың бірі етіп ол *жұмыс үйлерін* құруды ұсынды, бұл үйлер, оның айтуынша, «*қорқыныш үйлері*» болуға тиісті. Ал бұл «*қорқыныш үйлері*» үшін жұмыс күнінің ұзақтығы қандай болуы керек?— дейді ол. *Он екі сағат* болуы керек дейді,— мұның өзі нақ 1832 жылы капиталистердің, экономистердің және министрлердің факты жүзінде қолданылып жүрген жұмыс күнінің ұзақтығы деуі былай тұрсын, 12 жастан төменгі балалар үшін қажетті жұмыс уақыты деп жариялаған жұмыс күні еді¹⁶.

Жұмысшы өзінің жұмыс күшін сатқанда,— ал қазіргі системада жұмысшының бұлай етпеске амалы да жоқ,— бұл күшті капиталистің пайдалануына береді, бірақ ақылға сиымды белгілі бір шекте ғана пайдалану үшін береді. Ол өзінің жұмыс күшін сатқанда, бұл күшті бүлдіру үшін сатпайды, қайта оны сақтау үшін сатады; бұл арада біз жұмыс күшінің табиғи тозуын әңгіме қылмаймыз. Жұмысшының жұмыс күші өзінің күндік немесе апталық құнына сатылғанда, бұл жұмыс күшінің бір күннің не бір аптаның ішінде 2 күннің не 2 аптаның ішіндегідей болып жұмсалмауы, тозбауы көзделеді. 1000 фунт стерлингтік құны бар машинаны алайық. Егер ол машина 10 жыл істейтін болса, онда ол өзін пайдалану арқылы өндірілген товарлардың құнына жыл сайын 100 фунт стерлингіден қосып отырады. Егер ол машина 5 жыл істейтін болса, онда бұл товарлардың құнына жыл сайын 200 фунт стерлингіден қосады. Басқа сөзбен айтқанда, ол машинаның жыл сайын тозуының құны, оның пайдаланылған мерзіміне кері пропорцияда болады. Ал жұмысшының машинадан айырмасы да нақ осында. Маши-

наның тозуы оның пайдаланылуына толық сәйкес келіп отырмайды; ал адам, оның керісінше, тек жұмыс уақытын ұзайту жөніндегі цифр мәліметтеріне ғана сүйеніп шамалауға болатынынан әлдеқайда тез тозады.

Жұмысшылар жұмыс күнін бұрынғы орынды қалпына келтіру үшін күрескенде немесе, — қалыпты жұмыс күнін заңмен тағайындатқызуға қолдары жетпейтін болғандықтан, — шамадан тыс ауыр еңбектің зардабын жалақыны көбейттіру арқылы, көбейттіргенде, өзінен сығып алып отырған қосымша уақытына пропорциялы түрде ғана емес, сонымен қатар пропорциялықтан гөрі артық көбейттіру арқылы жоюға тырысқанда, олардың тек өзі үшін, өзінің ұрпағы үшін мойындаған борышын өтегені ғана болады. Олар тек капиталдың тирандық узурпациясына ғана шек қояды. Уақыт дегеніміз адам баласының өсіп-өну кеңістігі. Бір минут бос уақыты жоқ адам, адамның жаратылысы керек ететін ұйқыға, тамақ ішуге және сондайларға үзіліс жасағаны болмаса, өзінің бүкіл өмірі капиталиске жұмыс істеумен өтетін адам, — мұндай адам жүк артқан айуаннан да жаман жағдайға дейін төмендетіледі. Титықтап дымы құрыған, рухани жағынан топастанған ондай адам басқаларға байлық жасайтын машина ғана болады. Ал капиталды ауыздықтамаған күнде, оның өзі бүкіл жұмысшы табын аяусыздықпен, мейрімсіздікпен осы шектен тыс азып-тозу дәрежесіне түсіруге тырысатындығын қазіргі өнеркәсіптің бүкіл тарихы көрсетіп отыр.

Капиталист, жұмыс күнін ұзайта отырып, *неғұрлым жоғары жалақы төлеуі* мүмкін, бірақ солай бола тұрса да *еңбектің құнын кем* төлей алады. Мұндай нәрсе, жалақының өсуі жұмысшыдан сығып алынатын еңбек мөлшерінің көбеюіне және осының салдарынан жұмысшы күші тозуының тездетілуіне сай келмеген жағдайда болады. Капиталист мұны басқа әдіспен де істей алады. Мәселен, ағылшынның буржуазиялық статистиктері сіздерге Ланкашир фабрикаларында істейтін жұмысшы семьяларының жалақысы өсті дей алады. Бірақ мұны айтқанда олар, қазір капитал Джагернаут арбасының дөңгелегінің¹⁷ астына тек ересек ер адам, семьяның қожасы ғана тасталмай, оның әйелі де, үш-төрт баласы да тасталып жатқанын және олардың жалпы жалақысының өсуі, жұмысшы семьясынан алынатын бүкіл қосымша еңбектің жиынына сай келмейтінін ұмытады.

Тіпті қазіргі кезде фабрика заңына бағынған өнеркәсіп тарауларының бәрінде белгілі бір шек қойылған жұмыс күні болып тұрғанда да, еңбек құнын бұрынғы дәрежесінде сақтап қалу үшін болса да жалақыны арттырудың қажет болуы мүмкін. Еңбектің *интенсивтілігін* арттырған жағдайда адам бұрын 2 сағатта жұмсалатын күшін 1 сағатта жұмсауға мәжбүр болуы мүмкін. Бұл сияқты істер, машинаның жұмысын тездету арқылы, бір жұмысшының қарауындағы жұмыс машинасының санын көбейту арқылы фабрика заңына бағынатын өндіріс орындарында белгілі дәрежеде жүзеге де асырылды. Егер 1 сағаттың ішінде жұмсалатын еңбектің немесе еңбек жиынының интенсивтілігінің артуы жұмыс күнінің қысқаруына тиісінше сай келіп тұрса, онда жұмысшы мұндай қысқарудан қалай дегенмен ұтады. Ал егер мұндай шек бұзылса, жұмысшы бір ретте ұтқанын, екінші ретте ұттырады, сөйтіп 10 сағаттық еңбектің азабы бұрынғы 12 сағаттағыдай болып шығады. Жалақыны еңбектің интенсивтілігінің артуына сәйкес өсіру жолында күрес жүргізу арқылы капиталдың бұл тенденциясына қарсы әрекет жасағанда жұмысшы тек өз еңбегінің бағасы төмендеуіне, өз ұрпағының азғындауына қарсы күреседі.

4) Өзін түсіндіру үшін қазір тоқталып жатудың қажеті жоқ себептер бойынша капиталистік өндірістің мезгіл-мезгіл қайталап тұратын белгілі бір циклдерден өтіп отыратынын сіздер бәріңіз де білесіздер. Капиталистік өндіріс тыныштық сатысынан, өршіп көтерілу, гүлдену, артық өндіру, дағдарыс пен тоқырау сатыларынан өтіп отырады. Товардың рынок бағасы мен пайданың рынок нормасы кейде өзінің орта дәрежесінен төмендеп, кейде онан жоғары көтеріліп осы фазалардың артынан еріп отырады. Бұл циклдерді тұтасынан алып қарасаңыз, рынок бағасының бір реттегі ауытқуы, екінші реттегі ауытқуымен өтеліп отыратынын және орта есеппен, бүкіл циклдің көлемінде, товардың рынок бағасын оның құны тәртіпке салып отыратынын байқайсыздар. Міне сондықтан рынок бағасы төмендеген фазада, дағдарыс пен тоқырау фазаларында жұмысшыны өндірістен мүлде шығарып тастамаса, оның азайтылған жалақы алатыны айқын. Өзі алданып қалмау үшін, тіпті рынок бағасының мұндай кеміген кезінде де жұмысшы жалақының тым төмендеуіне қарсы капиталиспен күресуге тиісті. Егер капиталист ерекше жоғары пайда алатын гүлдену фазасы-

ның кезінде жұмысшы жалақысын арттыру үшін күрес жүргізбесе, онда орта есеппен алғанда бүкіл өнеркәсіп циклінде ол өзінің *орташа жалақысын да*, яки өзінің еңбегінің *құнын да* ала алмас еді. Циклдің қолайсыз фазаларында жалақысы сөзсіз төмендейтін жұмысшыдан циклдің қолайлы фазаларында әлгі шеккен зияндарының есесін қайтарудан бастартуды талап етушілік барып тұрған онбағандық болар еді. Жалпы алғанда барлық товар *құнының* таралуы ұсыныс пен керексінудің үздіксіз ауытқуының салдарынан үнемі өзгеріліп тұратын рынок бағасының теңелуі арқылы ғана болып отырады. Қазіргі системаның негізінде еңбек — басқа товарлар сияқты ғана товар. Демек, еңбек те сол ауытқулардан өтуге тиіс. Сөйтіп, солардың нәтижесінде ғана оның құнына сәйкес орта баға алуға болады. Бір жағынан, еңбекті товар деп санап, екінші жағынан, оны товардың бағаларын тәртіпке салатын заңдардан сырт қою барып тұрған өрескелдік болар еді. Құл тұрақты, белгілі бір мөлшерде күн көріс заттарын алып тұрады, ал жалдама жұмысшы ол заттарды алмайды. Бір ретте жалақыны жоғарылаттырумен жұмысшы ең болмағанда екінші ретте жалақының төмендеуінің есесін қайтарып отыруға тиісті. Егерде жұмысшы капиталистің еркін, бұйрықтарын ең жоғарғы экономикалық заң ретінде бас иіп қабыл алса, онда жұмысшы құл жағдайының барлық азабын шегіп, бірақ тіпті құл пайдаланған күн көріс дәрежесіне қолы жете алмаған болар еді.

5) Мен тексеріп өткен реттердің бәрінде де, — ал мұндай реттер жүздің тоқсан тоғызы, — біз мынаны көрдік: жалақыны арттыру жолындағы күрес *ілгергі болған* өзгерістердің ізімен ғана жүріп отырады, ол күрес өндіріс мөлшерінде, еңбектің өндіргіш күштерінде, еңбектің құнында, ақша құнында, жұмысшыдан сығып алынатын еңбектің ұзақтығында не интенсивтілігінде, ұсыныс пен керексінудің ауытқуына байланысты болатын және өнеркәсіп циклының түрлі фазаларына сай келетін рынок бағасының ауытқуында ілгергі болып өткен өзгерістердің сөзсіз нәтижесі болып табылады; бір сөзбен айтқанда, бұл күрес капиталдың ілгерідегі әрекетіне еңбек тарапынан істелген қарсы әрекет болып табылады. Жалақыны арттыру жолындағы күресті бұл жағдайлардың бәрімен байланыстырмай қарасаңыздар тек жалақының өзгеруін ғана еске алып, оны туғызатын басқа түрлі өзгерістердің

бәрін де естен шығарсаңыздар, онда сіздер қате қорытындылар шығару үшін, жалған жорамалға сүйенген болар едіңіздер.

14. КАПИТАЛ МЕН ЕҢБЕКТИҢ АРАСЫНДАҒЫ КҮРЕС ЖӘНЕ ОНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

1) Мен жұмысшылардың жалақының азаюына оқтын-оқтын қарсылық көрсетуі және олардың жалақыны арттыру жөнінде оқтын-оқтын істейтін әрекеттері жалдама еңбек системасымен тығыз байланысты екенін және атап айтқанда еңбектің товарға тең болу фактісінен, демек, бағаның жалпы қозғалысын билейтін заңға бағыну фактісінен туатынын көрсеттім; одан кейін мен жалақының жалпы көтерілуі пайданың жалпы нормасын төмендететінін, бірақ товардың орташа бағасына да оның құнына да әсер етпейтінін көрсеттім; енді, сайып келгенде: капитал мен еңбектің арасындағы бұл үздіксіз күресте еңбек қандай табыстарға жете алады? деген сұрау туады.

Бұл сұрауға мен жалпы қорытындымен жауап беріп, былай дер едім: барлық басқа товарлар сияқты еңбектің *рынок бағасы* да көп уақыт ішінде өзінің *құнына* сәйкеседі, демек, еңбектің рынок бағасы жоғарылы-төмен қаншама ауытқыса да, — жұмысшының әрекетіне байланысыз, — ол жұмысшы орта есеппен өз еңбегінің құнын ғана алады; ал оның еңбегінің құны жұмыс күшінің құны болып табылады; жұмыс күшінің құны оны сақтауға және ол күшті ұдайы толықтыруға қажет күн көріс заттарының құнымен белгіленеді; ал бұл күн көріс заттарының құны өз ретінде өздерін өндіруге қажет болатын еңбектің мөлшерімен белгіленеді.

Бірақ *жұмыс күшінің құнын*, немесе *еңбектің құнын*, барлық басқа товарлардың құндарынан айыратын ерекше белгілер де бар. Жұмыс күшінің құны екі элементтен құралады: оның бірі таза табиғи элемент те, екіншісі тарихи не әлеуметтік элемент. Жұмыс күші құнының *ең төменгі шегі табиғи* элемент арқылы белгіленеді. Мұның мәнісі өзінің тіршілігін сақтап, ұдайы толықтырып отыру үшін, өзінің табиғи тіршілігін мәңгілік ету үшін жұмысшы табы өзінің күнелтуіне және өсіп-өнуіне өте қажетті күн көріс заттарын алуға тиісті деген сөз. Демек, осы қажетті күн көріс заттарының *құны еңбек құнының*

ең төменгі шегі болады. Екінші жағынан, жұмыс күнінің ұзақтығының да, өте әрқилы болса да, өзінше ақырғы шегі бар. Оның ең арғы шегі жұмысшының дене күшінің шамасымен белгіленеді. Егер жұмысшының тіршілік қуатының күн сайын кемуі белгілі бір шамадан асып кетсе, онда ол күн сайын бұрынғыдай күш салып жұмыс істей алмайды. Алайда, мен айтқандай, мұның шегі өте әрқилы нәрсе. Қуатты, көп жасайтын ұрпақтардың қатарынан бірінің артынан бірі келіп отыруы кезінде жұмысшы рыногінің қамтамасыз етілуі қандай болса, әлсіз, аз жасайтын ұрпақтардың тез ауысып отыруы кезінде жұмысшы рыногінің қамтамасыз етілуі одан кем белмайды.

Бұл таза табиғи элементтің үстіне, еңбектің құны әр елде *тіршілік етудің дәстүрлік дәрежесімен* де белгіленеді. Бұл дәрежеге табиғи тіршіліктің керектерін қамтамасыз ету ғана кіріп қоймайды, сонымен қатар адам баласы өмір сүріп, тәрбие алатын қоғамдық жағдайлардан туатын белгілі бір керектерді қамтамасыз ету ісі де кіреді. Ағылшынның күнелту дәрежесін ирландықтың күнелту дәрежесіне теңестіруге, неміс шаруасының күнелту дәрежесін латыш шаруасының күнелту дәрежесіне теңестіруге болады. Бұл жөнде тарихи дәстүрлер мен қоғамдық дағдылардың едәуір роль атқаратындығын сіздер *Торнтон* мырзаның «*Халықтың артық өсуі*»¹⁸ деген еңбегінен көрулеріңізге болады; бұл еңбекте автор Англияның түрлі ауыл шаруашылық округтерінде, ол округтердің крепостниктік қалыптан шыққан кездегі жағдайларының азды-көпті қолайлы болу болмауына қарай, орта жалақының қазірде де онша-мұнша әр түрлі екенін көрсетеді.

Еңбектің құнына кіретін бұл тарихи — немесе әлеуметтік — элементтің ұлғаюы да, кемуі де, немесе мүлде жойылуы да мүмкін, олай болса *табиғи шектен* басқа ештеңе де қалмайды. Алым-салықтың оңбаған жаламауызы, синекураның әуесқойы кәрі Джордж Роуздың жақсы көріп айтатын сөзі болған — қасиетті дініміздің игіліктерін пасық француздардың шабуылынан қорғап қалу үшін *якобиншілдерге қарсы жүргізілген соғыстың* кезінде ағылшынның мейрімді фермерлері, өткен мәжілістеріміздің бірінде өзіміз мейірбандықпен әңгіме еткен фермерлеріміз, селолық жұмысшылардың жалақысын тіпті *осы таза табиғи минимуммен де төмендетіп* жіберген; ал жұмысшылардың табиғи тіршілігін сақтауға жә-

не олардың үрім-бұтағының өсіп өнуіне қажет болған күн көріс заттарының жетпегенін ол фермерлер *кедейлер туралы заңдардың*¹⁹ негізінде материалдық көмек көрсету қорынан толықтырған болатын. Мұның өзі жалдама жұмысшыны құлға айналдырудың, ал Шекспирдің тәкәппар йоменін пауперге айналдырудың тамаша әдісі болды.

Егер сіздер әр елдегі немесе бір елдің өзіндегі түрлі тарихи замандағы жалақының немесе еңбек құнының дәрежесін салыстырып қарасаңыздар, *еңбек құнының* өзі тұрақты шама емес, ауыспалы шама екенін, тіпті барлық басқа товарлардың құндары өзгермеген күнде де ауыспалы шама болатынын көресіздер.

Бұл сияқты салыстырудан *пайданың рынок нормасы ғана емес*, оның орта нормасының да өзгерілетіндігі көрінген болар еді.

Ал пайдаға келетін болсақ, оның *минимумын* белгілей алатын ешбір заң жоқ. Біз пайданың кемуінің ең шекті шегінің қандай екендігін айта алмаймыз. Біз оның шегін неге белгілей алмаймыз? Себебі, біз жалақының *минимумын* анықтасақ та, оның *максимумын* анықтай алмаймыз. Біз тек мынаны ғана айта аламыз: егер жұмыс күнінің шегі белгіленсе, *пайданың максимумы жалақының табиғи минимумына* сәйкес келеді, ал егер жалақының мөлшері белгіленсе, *пайданың максимумы жұмысшының дене күшінің шамасына қарай* болатын жұмыс күнінің ұзақтығына сәйкес келеді. *Сөйтіп, пайданың максимумы өзінің шегін жалақының табиғи минимумы мен жұмыс күнінің табиғи максимумынан табады. Пайданың максимум нормасының* бұл екі шегінің арасында толып жатқан өзгерістердің болуы мүмкін екендігі айқын нәрсе. Пайда нормасының факты жүзіндегі мөлшері капитал мен еңбектің арасындағы үздіксіз күрес арқылы ғана белгіленеді: капиталист әрқашан да жалақыны оның табиғи минимумына дейін төмендетуге, жұмыс күнін оның табиғи максимумына дейін ұзайтуға тырысады, ал жұмысшы әрқашан да оған қарсы бағытта әрекет жасайды.

Іс күресуші жақтардың күшінің ара салмағы жөніндегі мәселеге келіп тіреледі.

2) Англияда болсын, барлық басқа елдерде болсын, *жұмыс күніне шек қойылу* мәселесіне келсек, мұндай шек қойылу әрқашанда *заңның қатысымен* ғана болып келді, ал жұмысшылар тарапынан үнемі қысым жасалып

отырмаса, заңның қатынасуы да ешуақытта болмаған болар еді. Қалай дегенмен де, жұмысшылар мен капиталистердің арасында жеке келісімдер жасау арқылы жұмыс күніне шек қоюға ешуақытта да болмас еді. Өзінің таза экономикалық әрекеттерінде капитал жағының күші басым болатындығына осы *жалпы саяси әрекеттердің* қажет болғанының өзі-ақ дәлел бола алады.

Ал *еңбек құнының* мөлшері *шегіне* келсек, оның шынымен белгіленуі әрқашан да ұсыныс пен керексінуге байланысты. Мен капиталдың еңбекті керексінуге жұмысшылардың еңбекті ұсынуы туралы айтып тұрмын. Отарлы елдерде ұсыныс пен керексінуге заңы жұмысшыға қолайлы. Құрама Штаттарында жалақы мөлшерінің біршама жоғары болуының себебі де осыдан. Құрама Штаттарында капитал ол қалай тырыссада, жалдама жұмысшылардың тәуелсіз дербес шаруаларға үнемі айналып отыруының салдарынан жұмысшы рыногінің үнемі қаңсып бос тұруына кедергі жасай алмайды. Америка халқының бірсыпырасына жалдама жұмысшының халі өтпелі жағдай ғана болып көрінеді, ол жағдайдан жұмысшы азды-көпті қысқа мерзімнің ішінде сөзсіз құтыламын деп ойлайды. Отарлардағы бұл жағдайларды жөндеу үшін Британияның әкеше қам жейтін үкіметі біраздан бері отарлаудың қазіргі кездегі теориясы дегенді қолданды; бұл теорияның мәнісі — отарларда жерге әдейі жоғары баға қою, сөйтіп барып жалдама жұмысшылардың дербес шаруаларға тым тез айналып кетуіне кедергі жасау еді.

Ал енді өндірістің барлық процесінде капиталдың үстемдігі жүріп тұрған ескі цивилизациялы елдерге келейік. Мысалға 1849 жылдан 1859 жылға дейінгі уақыттың ішінде Англияда ауыл шаруашылық жұмысшыларының жалақысы өсуін алайық. Бұл өсудің нәтижесі қандай болды? Біздің Уэстон досымыздың кеңес беретініндей, фермерлер бидайдың құнын арттыра алмады; олар тіпті бидайдың рынок бағасын да арттыра алмады. Оның керісінше, олар бидай бағасының төмендеуіне лажсыз көнді. Бірақ осы 11 жылдың ішінде олар түрлі-түрлі машиналар енгізді, неғұрлым ғылыми әдістер қолдана бастады, егіндік жердің бірсыпырасын жайылымға айналдырды, фермалардың көлемін, сонымен бірге өндірістің көлемін де ұлғайтты, сөйтіп осылар арқылы және еңбектің өндіргіш күштерін арттырған басқа да шаралар арқылы ең-

бекті керексінуді азайтып, фермерлер село халқының относителді түрде артық калып отыруына тағы да жетті. Ерте уақытта орныққан ескі елдерде жалақының өсуіне қарсы капиталдың кейде тез, кейде баяу әрекет жасауының әдісі де жалпы алғанда міне осындай. Рикардоның: машина еңбекпен үздіксіз бәсекелеседі, машина көбінесе еңбектің бағасы белгілі бір дәрежеге көтерілген кезде ғана енгізіледі²⁰, бірақ машинаның қолданылуы еңбектің өндіргіш күштерін арттырудың толып жатқан әдістерінің бірі ғана болады деуі дұрыс нәрсе. Бір жағынан, жай еңбекті относителді түрде артық етіп отыратын, екінші жағынан, маманданған еңбекті оңайландырып отыратын дамудың өзі міне осы реттермен еңбекті бағасыздандырып отырады.

Ал нақ осы заңның өзі басқа түрмен де жүзеге асырылып отырады. Еңбектің өндіргіш күштері өскендіктен, тіпті жалақы относителді түрде жоғары бола тұрса да, капиталдың қорлануы тездетіледі. Бұдан қазіргі кездегі өнеркәсіптің қабырғасы қатып, буыны бекімеген кезде *А. Смиттің* жасағанындай — капиталдың осы жедел қорлануын таразының табағын жұмысшының пайдасына аударуға тиіс, өйткені ол жұмысшының еңбегін бірден-бірге көп керексінуді қамтамасыз етеді деп қорытынды жасауға болар еді. Осы көзқарасқа қосыла отырып, қазіргі авторлардың бірсыпырасы, соңғы 20 жылдың ішінде ағылшын капиталы Англия халқының өсуімен салыстырғанда әлдеқайда тез өссе де, жалақының сондайлық көзге түсерлік дәрежеде өспегеніне таңданады. Ал капиталдың қорлану прогресімен бірге *капиталдың құрылымында да прогрессияланған өзгерістер* болып отырады. Барлық капиталдың жалақыға яки еңбекті сатып алуға жұмсалатын бөліміне қарағанда, оның тұрақты капиталдан, машиналардан, шикі заттан, әр түрлі өндіріс құрал-жабдықтарынан құралатын бөлімі барған сайын үдеп өседі. Бұл заңды азды-көпті дәл көрсеткендер: Бартон мырза, Рикардо, Сисмонди, профессор Ричард Джонс, профессор Рамсей, Шербюлье, тағы басқалар болды.

Егер капиталдың құрамды осы екі бөлімінің алғашқы арасалмағы 1 ге 1 болса, онда өнеркәсіп ілгері дамыған кезде ол 1 ге 5, тағы сондай бола береді. Егер барлық капитал 600 единица болып, оның 300-і саймандарға, шикі затқа және сондайларға жұмсалса, ал 300-і жалақыға

жұмсалса, онда бастапқы 300 жұмысшының орнына 600 жұмысшыны керексіну үшін, барлық капиталды екі есе өсіру керек. Ал егер 600 капиталдың 500-і машинаға, материалдарға және сондайларға жұмсалып, тек 100-і ғана жалақыға жұмсалса, онда бастапқы 300 жұмысшының орнына 600 жұмысшыны керексіну үшін сол капиталдың өзін 600-ден 3 600 ге дейін көбейту керек. Сондықтан өнеркәсіптің даму барысында еңбекті керексіну капиталдың қорлануына ілесе алмайды. Рас, еңбекті керексіну де өседі, бірақ барлық капиталдың өсуімен салыстырғанда үнемі кеміп отыратын пропорцияда өседі.

Қазіргі өнеркәсіптің дамуының өзі таразының табағын бірден-бірге капиталистің пайдасына, жұмысшының зиянына қарай басатындығын, демек, капиталистік өндірістің жалпы тенденциясы жалақының орта мөлшерін жоғарылатуға емес, қайта оны төмендетуге бастайтындығын, яғни *еңбек құнын* азды-көпті оның *минималдық шегіне* апаруға бастайтындығын көрсету үшін осы жоғарыдағы азғана ескертулердің өзі жеткілікті. Ал егер қазіргі системада *істің жағдайы* осындай тенденцияда болса, онда бұдан жұмысшы табы капиталдың талаушылық озбырлығына қарсы күресуден бастартуы керек, болған мүмкіншіліктерді өзінің халін уақытша жақсарту үшін пайдалануға тырысуын қоюы керек деген мағына шыға ма? Егерде жұмысшылар осылай еткен болса, онда олар үмітсіз, еңселері түскен кедейлер тобына айналар еді. Жұмысшылардың жалақының мөлшері үшін жүргізетін күресі жалдама еңбектің бүкіл системасымен тығыз байланысты екенін, жұмысшылардың 100 реттің 99-ында жалақысын көбейтуге ұмтылуы еңбек құнының қазіргі төлемін сақтап қалуға күш салу ғана екенін және еңбектің бағасына бола капиталиске қарсы күрес жүргізудің қажеттігі жұмысшылардың өздерін өзі товар есебінде сатуға мәжбүр қылатын жағдайынан туатынын мен сіздерге көрсете алған шығармын деп ойлаймын. Егерде жұмысшылар капиталмен өздерінің күнделікті шайқасуларында қоянжүректік жасап ұтылып қалса, онда олар қандай да болса кең түрде қозғалыс бастау қабілетінен сөзсіз айрылған болар еді:

Сонымен бірге тіпті жұмысшылардың жалдама еңбектің системасына байланысты жалпы кіріптарлығын мүлде былай қойғанның өзінде, жұмысшы табы бұл күнделікті күрестің түпкі нәтижелерін асыра бағаламауға тиіс.

Жұмысшы табы мыналарды ұмытпауға тиіс: бұл күнделікті күресте жұмысшы табы нәтижелерді туғызатын себептерге қарсы күреспей, нәтижелерге қарсы ғана күреседі; ол төменге қарай кететін қозғалысты ғана кідіртеді, бірақ ол қозғалыстың бағытын өзгертпейді; ол өзі ауруға уақытша ғана шара қолданады, бірақ оны жаза алмайды. Сондықтан, жұмысшылар капиталдың ешқашан да тоқтамайтын шабуылынан немесе рыноктың өзгеруінен үнемі туып отыратын жалаң осы сияқты болмай қалмайтын партизандық шайқасулармен ғана тынбауға тиіс. Қазіргі система өзімен бірге қайыршылықтың бәрін ала келумен қабат қоғамның экономика жағынан қайта құрылуына қажетті *материалдық жағдайлар мен қоғамдық формаларды жасайтынын* да жұмысшылардың түсінулері керек. *«Әділ белгіленген жұмыс күніне әділ жалақы»* деген *кертартпалық* ұранның орнына жұмысшылар өздерінің туына: *«Жалдама еңбек системасы жойылсын!»* деген *революциялық* ұранды жазулары керек.

Негізгі мәселені айқын көрсету мүддесі мені мәжбүр еткен осы өте ұзақ және жұртты жалықтырғандай, деп қорқамын, баяндаудан кейін, мен баяндамамды мынадай қарар ұсынумен аяқтаймын:

1) Жалақы дәрежесінің жалпы көтерілуі пайданың жалпы нормасын төмендетуге әкеліп соғар еді, бірақ тұтас алғанда товардың бағасына әсер етпес еді.

2) Капиталистік өндірістің жалпы тенденциясы жалақының орта мөлшерін көтеруге әкеліп соқпайды, оны төмендетуге әкеліп соғады.

3) Тред-юниондар капиталдың шабуылына қарсы орталықтар ретінде ойдағыдай әрекет жасауда. Өз күштерін дұрыс пайдаланбағандықтан, олар бірен-саран жеңіліске де ұшырауда. Жалпы алғанда тред-юниондар сәтсіздікке ұшырауда, өйткені қазіргі системаны өзгертуге жаппай кірісудің орнына, өздерінің ұйымдасқан күштерін жұмысшы табын біржолата азат етуге, яғни жалдама еңбек системасын біржолата жоюға тұтқа болатындай етіп пайдаланудың орнына, олар қазіргі системаның нәтижелеріне қарсы партизандық күрес жүргізумен ғана қанағаттанып қалып жүр.

К. Маркс пен Ф. Энгельстің Таңдамалы шығармаларының екі томдығының 1 томының қазақшасынан алынып, Шығармаларының 2-ші басылуының орысша текстімен салыстырылып беріліп отыр, 16-том, 101—155-беттер

ЕСКЕРТУЛЕР

¹ Бұл еңбек Бас Советтің мәжілістерінде 1865 жылы 20 және 27 июньде К. Маркстің ағылшын тілінде оқыған баяндамасының тексті болып табылады. Баяндама жасауға Советтің мүшесі Джон Уэстонның 2 және 23 майда шығып сөйлеген сөзі себеп болды, Джон Уэстон ақшалай жалақы дәрежесінің жалпы артуының жұмысшылар үшін пайдасыздығын дәлелдеуге тырысты және осыдан келіп кәсіподақтардың «зияндылығы» туралы қорытынды жасады. Баяндаманың тексті Маркстің қолжазбасы түрінде сақталған. Баяндаманы Маркстің қызы Элеонора бірінші рет 1898 ж. Лондонда «Value, price and profit» («Күн, баға және пайда») деген атпен жариялады, бұған алғы сөзді Э. Эвелинг жазған болатын. Қолжазбада кіріспе мен алдыңғы алты параграфтың тақырыптары жоқ-ты, сондықтан тақырыптарды Эвелинг қойды. Осы басылуында ол аттардың бәрі, жалпы аттан басқасы, сақталды — 1.

² Бұл арада Конвенттің 1793 жылы 4 майда, 11 және 29 сентябрьде және 1794 ж. 20 мартта қабылдаған заңдары, ең жоғарғы тұрақты жалақымен қатар астыққа, ұнға және басқа тұтыну заттарына тұрақты ең жоғарғы баға белгілеген заңдар айтылып отыр.— 12.

³ 1861 ж. сентябрьде Манчестерде Британияның ғылымның дамуына көмектесу ассоциациясының жыл сайын өтіп отыратын, кезекті 31-ші жиналысы болып, оған сол кезде Энгельсте қонақта жүрген Маркс қатынасты. Жиналыста Ассоциацияның экономика секциясының председателі, секцияның жиналысын ашып, «Салық салудың дұрыс принциптері Құрама корольдіктің заңынан қандай көлемде орын алды» деген тақырыпта баяндама жасаған Я. Ньюмарч (оның фамилиясын жазғанда Маркс қате жіберген) сөз сөйледі. Қараңыз: «Report of the Thirty — first Meeting of the British Association for the Advancement of Science; held at Manchester in september 1861». London, 1862, p 230) «Британияның ғылымының дамуына көмектесу ассоциациясының 1861 жылы сентябрьде Манчестерде болған — отыз бірінші жиналысы туралы есеп». Лондон, 1862, 230-бет).— 13.

⁴ Маркс бұл арада ағылшын экономисі Томас — Туктың өнеркәсіптің, сауда мен финанстың тарихы жөніндегі алты томдық еңбегін айтып отыр, ол еңбек жеке кітаптар түрінде шықты: A History of Prices, and of the Circulation, from 1793 to 1837». Vol. I—II, London, 1838 («1793 жылдан 1837 жылға дейінгі бағаның тарихы және ақша айналысының күйі». I—II томдар, Лондон, 1838), «A History of Prices, and of the State of the Circulation, in 1838 and 1839». London, 1840 («1838, және 1839 жылдардағы бағаның тарихы және ақша айналысы-

ның күйі». Лондон, 1840), «A History of Prices, and of the State of Circulation, from 1839 to 1847 inclusive». London, 1848 («1839 жылдан 1847 жылды қоса алғанда осы екі арадағы бағаның тарихы және ақша айналысының күйі» Лондон, 1848) және Г. Гooke and W. Newmarch. «A History of Prices, and of the State of the Circulation, during the Nine Years 1848—1856». Vol. V—VI, London, 1857 (Т. Тук және У. Ньюмарч 1848 жылдан 1856 жылға дейінгі, тоғыз жыл ішіндегі бағаның тарихы және ақша айналысының күйі». V—VI томдар, Лондон, 1857).— 13.

⁵ Қараңыз: R. Owen. «Observations on the Effect of the Manufacturing System». London, 1817, P. 76 (Р. Оуэн. «Өнеркәсіп системасының ықпалы туралы ескертулер». Лондон, 1817, 76 бет). Кітаптың бірінші басылуы 1815 ж. шықты.— 13.

⁶ Англияда XIX ғасырдың орта шенінде ауыл шаруашылық жұмысшылары тұрғын үйлерін жаппай бұзу капиталистік өнеркәсіптің қаулап өсіп, ауыл шаруашылығын капиталистік негізде қайта құру, деревняда халықтың біршама артуын туғызған қайта құру жағдайында болды. Селолық жерлерде тұрғын үйлерді жаппай бұзудың күшеюіне: жер иесінің кедейлердің пайдасына төлейтін салығы мөлшерінің оның жерінде тұратын кедейлердің санына едәуір дәрежеде байланысты болу жағдайы да белгілі роль атқарды. Жер иелері өздеріне керексіз, бірақ «басы артық» село халқына баспана боларлық үйлерді әдейі бұзды. (Бұл туралы қараңыз: К. Маркс пен Ф. Энгельс. Шығармалар, екінші басылуы, 23-том, 686—705-беттер).— 14.

⁷ *Искусство мен қол өнер қоғамы* (Society of Arts) — буржуазиялық — ағарту және филантропиялық қоғам, бұл қоғам 1754 ж. Лондонда құрылған. Сөз болып отырған рефератты 1864 жылы өлген Джон Мортонның ұлы — Джон Чарлмерс Мортон оқыған болатын.— 14.

⁸ Астық заңын жою туралы заң жобасы 1846 жылы июньде қабылданды. Шетелден астық әкелуге шек қоюға немесе тым салуға бағытталған Астық заңы дейтін заңдар Англияда ірі жер иелерінің — лендлордтардың мүдделерін көздеп енгізілді. Заң жобасының қабылдануы сауда бостандығы ұранымен астық заңына қарсы күрескен өнеркәсіп буржуазиясының жеңісі болды.— 15.

⁹ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». London, 1821, p. 26 (Д. Рикардо. «Саяси экономияның және салық салу негіздері». Лондон, 1821, 26-бет). Кітаптың бірінші басылуы 1817 жылы Лондонда шықты.— 25.

¹⁰ B. Franklin. «A Modest Enquiry into the Nature and Necessity of a Paper Currency». In: The Works. Vol. II, Boston, 1836. Бұл еңбек бірінші рет 1729 жылы басылып шықты.— 29.

¹¹ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, Edinburgh, 1814, P. 93 (А. Смит. «Халық байлығының жаратылысы мен себептері туралы зерттеу». I т., Эдинбург, 1814, 93-бет).— 33.

¹² Th. Hobbes. «Seviathan: or, the Matter, Form, and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil». The English Works. Vol. III, London, 1839, p. 76 (Т. Гоббс «Левиафан, немесе материя, шіркеулік және азаматтық мемлекеттің формасы және өкіметі». Мына кітапта: Ағылшын тіліндегі шығармалар. III т., Лондон, 1839, 76-бет).— 36.

¹³ Бұл арада әнгіме XVIII ғасырдың аяғындағы француз буржуазиялық революциясының кезінде 1793 жылдан 1815 жылға дейін

Англияның Францияға қарсы жүргізген соғыстары туралы болып отыр. Осы соғыстар кезінде ағылшын үкіметі өз елінде еңбекшілер бұқарасына қарсы қатал террор режимін орнатты. Атап айтқанда, айтылып отырған дәуірде бірқатар халық көтерілістері басылып-жанышталып, жұмысшы одақтарына тыйым салатын заңдар қабылданды.— 52.

¹⁴ К. Маркс бұл арада Мальтустің «An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated». London, 1815 («Рентаның жаратылысы мен өсуі туралы, сондай-ақ оны реттейтін принциптер туралы зерттеу»). Лондон, 1815) деп аталатын памфлетін айтып отыр.— 52.

¹⁵ Бұл арада 1770 жылы Лондонда шыққан «An Sssay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxes» («Қолөнер мен сауда туралы, тәжірибе салықтар туралы ескертулер болып табылатыны тәжірибе») деген кітап айтылып отыр. Осы аноним кітаптың авторлығы Дж. Канингемге тағылып жүр.— 52.

¹⁶ Бұл арада әңгіме балалар мен жас өспірімдер үшін жұмыс күнін 10 сағатқа дейін шектеу туралы 1831 жылы ұсынылған заң жобасының 1832 ж. февраль — мартта ағылшын парламентінде талқылануы туралы болып отыр.— 52.

¹⁷ Индус құдайы Вишнаның бейнесі болған *Джаггернауттың* (Джаганнатхтың) құрметіне арналған дәстүрлі мейрам кезінде оның культі салт жорасының ерекше салтанаттылығымен және өзін өзі азаптау мен өзін өзі өлтіруден көрінетін барып тұрған діни фанатизммен көзге түсті,— діни адамдар Вишна — Джаггернауттың бейнесін салып алып келе жатқан арбаның дөңгелегінің астына түсетін.— 53.

¹⁸ W. Th. Thornton. «Over-Population and its Remedy». London, 1846 (У. Т. Тронтон, «Халықтың артық өсуі және онымен күресу шаралары». Лондон. 1846).— 57.

¹⁹ Англияда *кедейлер туралы* XVI ғасырдан бастап болған заң бойынша әрбір қауымда кедейлердің пайдасына ерекше салық алынды, қауымның өзін және өз семьясын қамтамасыз ете алмаған тұрғындары кедейлерге жәрдем көрсету кассасы арқылы жәрдем алып тұрды.— 58.

²⁰ Д. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». London, 1821 p. 479.— 60.

МАЗМҰНЫ

	Беті.
Алдын ала ескертпелер	3
1. Өндіріс және жалақы	4
2. Өндіріс, жалақы, пайда	6
3. Жалақы мен ақша	16
4. Ұсыныс пен керексіну	21
5. Жалақы мен баға	23
6. Құн мен еңбек	26
7. Жұмыс күші	35
8. Қосымша құнды өндіру	38
9. Еңбек құны	40
10. Пайда товардың өз құнына сатылуынан шығады	42
11. Қосымша құнның бөлінетін түрлі бөлімдері	43
12. Пайданың, жалақының және бағаның жалпы арасалмағы	47
13. Жалақыны көтеру үшін немесе оның төмендетілуіне қарсы күресудің ең негізгі реттері	49
14. Капитал мен еңбектің арасындағы күрес және оның нәтижелері	56
Ескертүүлەر	63

К. МАРКС
ЗАРАБОТНАЯ ПЛАТА
ЦЕНА И ПРИБЫЛЬ

(на каз. языке)

Сдано в набор 30/VII 1966 г.

Подписано к печати 10/X 1966 г.

Формат $84 \times 108^{1/32} = 2,125 = 3,57$ п. л.

(3,5 уч.-изд. л.). Тираж 8200 экз.

Цена 8½ коп.

Издательство «Казахстан» г. Алма-Ата,
ул. Кирова, 122.

Типография № 2 Главполиграфпрома
Госкомитета Совета Министров КазССР
по печати,

г. Алма-Ата, ул. Карла Маркса, 63.

Заказ № 334.

Маркс К.

Жалақы, баға және пайда, Алматы,
стан», 1966.

«Қазақ-

66 бет. (КПСС Орталық Қом. жанындағы Маркс-
изм-Ленинизм ин-ның Қазақ филиалы).

ЗК13+33·02

Ж 22.